

सद्बोधशतकम्

[वैरागी राजानो वारसो]

संपादक
इसाश्रय बालकृष्ण कालेलकर

नवजीवन कार्यालय
अमदावाद

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૪૭૩ કિંમત ૭.૨૨.૦

ગ્રંથનામ ૨૭ દોદીશ ૧૦૩૫

વર્ગિક ૪૪૪:૪

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथावलि पु० २०

सद्बोधशतकः

[वैरागी राजानो वारसो]

संग्राहक
दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ?

[लोकहृदये जीते एवी कविता रचवानी शक्ति
होय तो पछी राजसत्ता भोगववानी शी जरूर ?]

नवजीवन कार्यालय
अमदावाद

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાલુપુર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૪૭૩

પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

બાર આના

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧

भर्तृहरिनी विभूति

१

मध्यकालीन वैरागी राजा भर्तृहरि आपणी भारतीय संस्कृतिनो एक खास प्रतिनिधि छे. एनो इतिहास क्यांय मळतो नथी, पण दंतकथामां अने लोकगीतोमां एणे सारुं सरखुं नाम मेळव्युं छे. जो तमे हिंदुस्ताननी मुसाफरी तीर्थयात्रानी, एटले के संस्कृतिनी, दृष्टिए करो तो अनेक ठेकाणे तमने भर्तृहरिनी गुफाओ बताववामां आवशे. आ ठेकाणे भर्तृहरिए तप कर्युं, आ ठेकाणे एमणे फलाणो चमत्कार करी बताव्यो, वगेरे परंपरागत अथवा जोडी काढेली हकीकत कहेनारा लोको तमने अनेक ठेकाणे मळशे.

भर्तृहरिने नामे चढेला अनेक ग्रंथो छे. पण भर्तृहरिनुं नाम लेतावेत एनां नीति, शृंगार अने वैराग्य ए त्रण शतको ज खास ध्यानमां आवे छे.

भर्तृहरिना व्यक्तिगत जीवन विषे पण आपणी पासे झाझी हकीकत नथी. भर्तृहरि राजा हतो अथवा उज्जयिनीना राजा विक्रमनो नानो अथवा मोटो भाई हतो. ए मोटो भाई होय तो एने राज्यनो लोभ न हतो. एणे पोताना भाईने राज्य सोंपी दई पोते वैराग्यनो मार्ग लीधो. नाथ-संप्रदायमां भळी जई हठयोग, रसविद्या, मंत्रविद्या आदि

અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી આપનારી વિદ્યાઓનો એણે અભ્યાસ કર્યો; મહાદેવની અને વેદાન્તવિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી હિમાલયમાં ગંગાને કિનારે એને પરમ શાન્તિ મળી; અને અન્તે તે પરબ્રહ્મમાં લીન થયો; આટલી જ બીના આપણી પાસે છે.

ભર્તૃહરિ જ્યારે રાજવિલાસ ભોગવતા હતા ત્યારે પોતાની રાણી પિંગલા ઉપર અનહદ આશક હતા. પણ રાણીનું મન રાજા ઉપર ન હતું, પણ બીજે હતું. એ માણસનું મન રાણી ઉપર ન હતું પણ કોઈ દાસી ઉપર હતું; અને એ દાસી મનથી રાજા પર આશક હતી. એવી સ્થિતિમાં એક સંન્યાસીએ રાજાને અમૃતફળ આપ્યું. રાજાએ પોતે સ્વાર્થને અમર થવાને બદલે એ ફળ વહાલી રાણીને આપ્યું. ઉપર બતાવેલા કારણે એ ફળ ફરતું ફરતું ફરી રાજા પાસે આવ્યું. એટલે રાજાનો ભ્રમ ભાંગ્યો. એની સ્ત્રી આસક્તિ નષ્ટ થઈ અને એણે વૈરાગ્ય સેવન કર્યું અને પેલા ફળનો નાશ કર્યો. એવી એક વાર્તા હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત છે. પેલું અમૃતફળ કોઈએ સ્વાધું હોત તો સાચો બનાવ આપણને કહેવા એ વ્યક્તિ જીવતી હોત. પણ તેમ ન થવાથી કેવળ ઉપરની દંતકથા અથવા કિંવદન્તી જ અમર થઈ શકી. ભર્તૃહરિ જે નાથસંપ્રદાયની પરંપરાના હતા એ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં ઉપરની વાર્તા વ્યાંય જડતી નથી. અમને લાગે છે કે ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યબોધક એવા એક શ્લોક ઉપરથી લોકોએ એ વાત પાછળથી યોજી કાઢી હશે.

અને એમ થવાનું કારણ પણ સમજાય એવું છે. ભર્તૃહરિને એક એક શ્લોકમાં એકાદ સુંદર વાર્તા અથવા પ્રસંગ ગોઠવી દેવાની ટેવ છે અને એ કલામાં એણે અસાધારણ સફલતા પણ મેળવી છે. ‘જેના માથામાં ટાલ પડી હતી એવો એક અભાગિયો આરામને અર્થે તાડના કાઢ તલે પહોંચ્યો, ત્યાં એના દુર્દૈવે ઉપરથી એક તાડનું ફલ અચૂક એના માથા પર પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો.’ ‘પાણીમાં દૂધ મળ્યું, તેને દૂર કરવા દેવતાએ ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ એ બે વચ્ચેની મિત્રાચારી તૂટી નહિ.’ ‘એક સર્પ પેટીમાં ઘણા દિવસથી પુરાયો હતો, ત્યાં એક ઝંડરને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે ચાલો આપણે આ પેટીને કાણું પાડીને અંદર જઈ જોઈએ. એણે તેમ કર્યું. પછી શું ? મૂઠ્યા સર્પને ઝાણી મઠી અને બહાર જવાનો રસ્તો પણ મળ્યો.’ એવી એવી રસિક વાર્તાઓ ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવાની ભર્તૃહરિને હોંશ હોય છે. ઉપર કહેલી વાત આમાંની જ એક હોઈ શકે. તે પ્રથમ-પુરુષી છે એટલા ઉપરથી જ તેને ભર્તૃહરિની જીવનકથા માનવામાં આવી હશે. લોકહૃદયને આવી વાતો સાંભળવાનો અને કહેવાનો શોખ હોય છે, એટલે એના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ રાખે કે ન રાખે, પણ એ જગબત્રીશીએ તો ચડવાની જ.

એક ટેકાણે એમ પણ કહ્યું છે કે રાજા ભર્તૃહરિએ અનેક વાર સંન્યાસ લીધો હતો. એ વાત જો સાચી માનીએ તો એનો અર્થ એ થાય છે કે સંન્યાસ લીધા પછી ભર્તૃહરિ પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા હતા. બૌદ્ધ લોકોમાં આમ

કરવાની છૂટ હોય છે. હિંદુધર્મમાં આવી પાછી પાની કરવી મહાપાપ ગણાયું છે.

ભર્તૃહરિની કવિતા વાંચતાં એવો ક્યાલ નથી આવતો કે આ કોઈ રાજા લખે છે. રાજા લખે તે રાજાની ભૂમિકા ઉપર રહીને લખે, અથવા જો બીજી કોઈ ભૂમિકા ધારણ કરીને લખે, તોય તેમાં રાજત્વ તો ફાઝકી ડાઢે જ. અહીં રાજાના વૈભવની અદેખાઈ કરનાર અને ત્યાં ક્ષંડિત થવાથી રાજવૈભવનો તિરસ્કાર કરનાર કોઈ પંડિત બોલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની ઉપમાઓ અને એનાં રૂપકો, એની આશાઓ અને એની આકાંક્ષાઓ, વધી સામાન્ય જનતાની કાંટિની છે.

જૂના વચ્ચતમાં કેટલાક લોકો સરસ કવિતાઓ લખી તે રાજાને નામે ચડાવી દેતા — આજે પણ દેતા હશે — અને રાજા પાસેથી ઘણું ધન મેલ્લી એનાં ગુણગાન ગાતા રહેતા. અહીં એવો જ કોઈ રાજદરબારમાં તિરાશ થયેલો ક્ષંડિત પંડિત ‘શાકાય વા સ્યાત્, લવણાય વા સ્યાત્’ કહીને પાછો ફરતો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

પણ આમ રાજત્વને ઉતારી પાડનાર કવિતા કીર્તિનો લાંબી કોઈ રાજા પોતાને નામે ચડવા નહિ દે અને સાચા રાજાને વારેઘડીએ અચૂક દરબારી પંડિતની જ ભૂમિકા ઉપર જવાનું ન ગમે. ત્યારે સાચી બીના શી હશે ?

કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ બધા શ્લોકો ભર્તૃહરિએ અથવા કોઈ એક માણસે લખેલા નથી;

પળ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ભર્તૃહરિએ વીળી કાઢેલાં સુભાષિતો જ છે. ત્રણે શતકમાં આવેલા શ્લોકો છૂટા-છવાયા છે એ વિષે શંકા નથી. એમાં કોઈ સલંગસૂત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિકાનો વિકાસ ગોઠવેલો નથી એ વાત સાચી છે. પણ તેટલા પરથી એક યા બીજું કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ. એમ તો જગન્નાથ પંડિતના ‘ભામિનીવિલાસ’ના શ્લોકો પણ છૂટાછવાયા જ છે. કોઈ ટીકાકાર એમાં સલંગસૂત્રની યોજના ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે.

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા જોતાં તે એક જ વ્યક્તિનું લક્ષણ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી આવતો. આમાં વિચારોનું અસામંજસ્ય ક્યાંય નથી દેખાતું. શૈલીમાં પણ શાલ સાથે કાંબલો સીવી કાઢ્યા જેવું ક્યાંય નથી લાગતું. આંતરિક એકતાને કારણે હોય અથવા લાંબા વચ્ચતની પરંપરાને કારણે હોય, આ શતકોનો કર્તા એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલો સંસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શંકા નથી રહેતી.

બીજી બાજુએ, આમાંના એક બે શ્લોકો કાલિદાસનાં નાટકોમાં પણ મળે છે. ‘ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈઃ’ જેવો શ્લોક કાલિદાસની શૈલીમાં પણ એટલો જ ભઠ્ઠી શકે છે. ‘અનાઘ્રાતં પુષ્પં’ એ શ્લોક પણ બન્ને કવિઓની શૈલીમાં શોમે એવો છે. અને કાલિદાસ, ભાસ આદિ કવિઓએ બીજા

કોઈના શ્લોકો પોતાની કૃતિમાં વાપર્યાનો પુરાવો નથી. ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં પાછળથી કેટલાક લોકોએ હોંશે હોંશે પ્રક્ષેપ ઉમેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી. પણ કાશ્મીરના મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના ‘ઔચિત્યવિચારચર્ચા’ નામના ગ્રંથમાં જે અન્ય કવિઓના સંખ્યાબંધ શ્લોકો ટાંક્યા છે, તેમાંના કેટલાક ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં મળે છે. એ બધા જ અહીં કે ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સિદ્ધ કરતાં કંઈક અગવડ પડે એમ છે. દશરૂપક, પંચતંત્ર, શાંકરધરપદ્ધતિ વગેરે ગ્રંથોમાં ભર્તૃહરિના શ્લોકો જઈ શકે છે. પણ મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ જેવાં નાટકોમાં ભર્તૃહરિના શ્લોકો તે તે કવિઓ વાપરે એ શક્ય નથી લાગતું. આ બધા કવિઓના કાઢનો નિર્ણય કરીને પછી પ્રક્ષેપોનું મહામંથન કર્યું હોય તો જ કંઈક નિવેડો આવે.

ભર્તૃહરિના કાઢ વિષે ન્યાયમૂર્તિ તંત્રંગે તેમ જ બીજા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. વિજ્ઞાનશતક આદિ અન્ય કૃતિઓ ભર્તૃહરિની કેમ ન ગણાય તેની ચર્ચા પણ થઈ છે. પણ ભર્તૃહરિ સ્વરેસ્વર રાજા હતો કે કેમ, અથવા રાજવંશી પણ હતો કે નહિ, એ વિષે હજુ કોઈએ શંકા ઉઠાવી નથી.

ભર્તૃહરિ વિષે અત્યાર સુધી જે ચર્ચા થઈ છે તે ઘણી ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન દેખાઈ આવે છે તેનો, અને સમાજવ્યવસ્થાનું જે પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેનો, વિચાર કરી તેના કાઢનો ચિતાર ચીતરવાનું હજી બાકી જ છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભતૃહરિનો કાઝ કોઈ મહા-સામ્રાજ્યનો કાઝ નથી. નાના નાના રાજાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો હાંકતા હશે, અને અરસપરસ અંદેખાઈ કરી પોતાનું અલૂણું જીવન ટાંકીને કે તીકું તમતમતું કરતા હશે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા જણાઈ આવે છે અથવા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે રાજત્વનો આદર્શ વિકસેલો દેખાય છે, તેનો પડઘો આ શતકોમાં દેખાતો નથી.

• ટીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો ક્રમ ભારતીય જીવનના આદર્શને ક્રમે ગોઠવે છે. કુમારઅવસ્થામાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વખત એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાયો દૃઢ કરી શકાય. પછી જ્યારે યૌવન પૂરું જોસમાં ચલી છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરણાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાત્રી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર ઠસાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે, જેથી ‘અતુલ પરિતાપ’માંથી બચી જઈ ‘અનન્ત શમસુખ’ મેળવી શકાય.

ભતૃહરિની એ આખી શિખામણ એટલી તો આર્ય-માન્ય થઈ છે કે એ શિખામણના કાજી થવું એ ગીતા કે ધર્મપદના કાજી થવા સમાન છે. છતાં આજનો જમાનો આપણને કહે છે કે, ભતૃહરિએ સદાચાર તરીકે જે વસ્તુઓ શીખવી છે તે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કેટલે અંશે પથ્યકર

છે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી અંગ્રેજોએ લાંબા વખત સુધી 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'નો ભક્તિનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અલૂણો છે એની ચર્ચા છંદચોક કરે છે.

ભર્તૃહરિ ભિક્ષાનાં વચ્ચાણ કરે છે, જંગલમાં રહી કંદમૂલફલ ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નસીબની મીમાંસા પણ એને વલ્લી જ છે. ભર્તૃહરિએ દામ્પત્યજીવનને ભાવનાપ્રધાન ચીતરવાને બદલે ભોગપ્રધાન બતાવ્યું છે; અને પતિપત્નીએ મઠીને કુટુંબસેવામાં અને સમાજસેવામાં મઠી જવામાં મઠતા રસના ઘૂંટડા લેવાનો જે આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવો આગલ મૂક્યો હતો તેનો તો ઉલ્લેખ સરખો ભર્તૃહરિના શૃંગારમાં જણાતો નથી. આ બધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

ઘટલું સ્વહં કે શૃંગાર શતકની ભોગવૃત્તિ વિલાસી હોવા છતાં અનાય નથી; તે યૌવનોચિત છે છતાં ઉચ્છૃંખલ નથી. નીતિના આદર્શને અવગણીને સામાજિક જીવનનો પાયો તોડી નાખનાર ઉત્પથગામી વિલાસ એ નથી. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે ભર્તૃહરિએ જે ઉત્કટતાથી શૃંગાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમાં ભોગમય જીવનનું વૈદ્યથ્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં, એકાદ દાખલો બાદ કરતાં, કોઈ પણ ઠેકાણે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક બે ઠેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ શ્લોકો એ રસના સારા નમૂના તરીકે જરૂર ટાંકી શકાય તેવા થયા છે.

હિંદુ ધર્મના અને હિન્દુ સામાજિક જીવનના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંસૂનું પ્રકરણ નથી. જે દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણભાવ સાથે સંશોધન, સંગઠન અને રહસ્યોદઘાટન થશે તે દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું હાર્દ આપણી નજર આગળ સૂર્યપ્રકાશ જેવાં સ્પષ્ટ થશે. ક્રમવિકાસના એ ઇતિહાસમાં ભર્તૃહરિનાં શતકોને પણ અવશ્ય સ્થાન મળશે; કેમકે આ શતકોની અસર, ગીતાની અસર જેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યસંગઠનને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું એક અંગ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ઇતિહાસમાં પણ માનભર્યું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનપૂર્વક જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે ત્રણે શતકો લખવામાં ભર્તૃહરિને એક વિશાળ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેળવવી છે, જીવનનાં આદર્શ નિશ્ચિત અને લોકસુલભ બનાવવો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ત્રણ જુદા જુદા આદર્શો પ્રવર્તે છે. ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરી વિરક્ત રહેનારા અને આજીવિકાની ચટપટમાંથી પણ પોતાને મુક્ત રાખનારા સંતમહાત્માઓનો અને સંન્યાસી-યતિઓનો એક આદર્શ છે. તે જ પ્રમાણે દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય સેવા કરી દુનિયાદારીના ગણાતા જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર ધરાવવાનો જુદો આદર્શ છે.

આ ઉપરાંત આદર્શનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને વર્ણ પરત્વે બદલાતો આબરૂનો, સતનો અથવા સત્ત્વના આદર્શનો સ્વધર્મ કહી શકાય. બ્રાહ્મણ યુદ્ધમાંથી નાસી આવે તો એનું સત જતું નથી, પણ જો એ તપોમ્રષ્ટ થાય તો એનું સત ગયું. ક્ષત્રિય દેવાદાર થાય તો એ શરમભરેલું નથી મનાતું. પણ એ લડાઈમાંથી નાસી ન આવી શકે. દુનિયાને ઠગનાર લૂંટનાર ચોરોમાં પણ અંદર અંદર પ્રમાણિકપણું જાળવવાનો એક આદર્શ હોય છે, જેના વગર ચોરો પોતાનું સંગઠન કરી જ ન શકે. વિશ્વઈતિહાસના લેખક શ્રી૦ એચ. જી. વેલ્સે એવા વ્યક્તિગત, વર્ગગત અથવા વર્ણપરત્વે નક્કી થતા આદર્શને માટે શબ્દ વાપર્યો છે - persona. એ આદર્શ સાર્વભૌમ નથી ગણાતો. જાતિ પરત્વે, સ્થાન પરત્વે અને ધંધા પરત્વે એ અલગ અલગ હોવાથી અમુક અંશે એ એકાંગી હોય છે. પણ એ જ કારણે એ આદર્શ સ્વીકારનાર લોકોમાં એના પાલન વિષે અસાધારણ ચીવટ હોય છે. સંત-યતિનો આદર્શ લોકોત્તર હોવાથી સામાન્ય લોકો એને લોકવાહ્ય ગણે છે. સમાજ એવા આદર્શને પૂજે છે પણ એને અપનાવતો નથી. સર્વસામાન્ય નીતિનો આદર્શ બધે લગભગ સરખો હોય છે અને એ જ આદર્શ મનુષ્યજાતિના વિકાસનો દ્યોતક ગણાય. જ્યારે વર્ણનો આદર્શ તે તે જમાતને જ વળગે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ ત્રણે પ્રકારના આદર્શ સુંદર રીતે ળીલ્યા છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે ભારતીય

સંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે. અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમાં સર્વભૌમ થઈ છે અને તે એટલા તો જમાનાઓ સુધી અખંડપણે ચાલી છે કે એને આપણે સનાતન ધર્મને નામે ઓઠાવતા થયા છીએ.

ભર્તૃહરિનાં જમાનો ધર્મપ્રયોગોમાં તાજો હોવાથી ભિક્ષા ઉપર નભવાના દોષો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા. આજે ધર્મપરાયણ લોકોનું ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને જીવવું આપણે બિલકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે એ જીવનનો આપણા લોકોમાં મયાનક અતિરેક થયો છે. નિવૃત્ત થઈને વનવાસ સેવવો એ અમુક પરિસ્થિતિમાં સાધનારૂપે આપણે મળે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સંધ્યાકાળમાં વાનપ્રસ્થને માટે મળે એ આપણે રાખી મૂકીએ, પણ સાર્વભૌમ નીતિમાં અકર્મણ્ય નિવૃત્તિને તેમ જ ભિક્ષાચર્યાને આપણે તરછોડી કાઢવાનું જ નક્કી કર્યું છે. દૈવવાદમાંથી ત્યાગ, નિશ્ચિંતતા, અને ક્ષાત્રવીર્ય પેદા થવાને બદલે અકર્મણ્યતા અને જડતા જ પેદા થયાં છે. એટલે આપણે એ વાદને પણ તિલાંજલિ આપ્યે જ છૂટકો.

ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે વસ્તુ વહુ દેખાતી નથી પણ પાછળથી આપણા સાહિત્યમાં જે ઘૂસી છે એવી એક વસ્તુ તે નીતિશૂન્ય ચતુરાઈ, જેને ઘણી વાર આપણે વાણિયાશાહીને નામે ઓઠાવીએ છીએ. જેમ તેમ કરીને વચી જવાને માટે અને પોતાનો ટૂંકો કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માણસે શું શું કરવું ઘટે છે એનું ઢહાપણ શીખવનાર

વચનો આપણે ત્યાં ઢગલાબંધ છે. એવાં વચનોએ જ આપણા સમાજને પુરુષાર્થહીન અને ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો બનાવ્યો છે.

૩

ભતૃહરિની શૈલી રામાયણ-મહાભારતની શૈલી જેવી અથવા પુરાણકારોની શૈલી જેટલી સાદી સરલ નથી, તેમ જ ઉત્તરકાલીન કવિઓની શૈલી જેવી કૃત્રિમ, જટિલ અને વાસી પળ નથી. ભતૃહરિની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, ઓપ છે અને વ્યાપક અર્થમાં ઓજ પળ છે. 'અને શૈલીની સર્વશ્રેષ્ઠ કસોટી જે એનું વલ્લગણાપણું તે પળ છે. જે શબ્દો અને શબ્દસમૂહો, જે વાક્યો અને શ્લોકો વાંચતાંવેંત માણસને વલ્લગો છે અને કહેવત જેવા થઈને સમાજમાં ચલણી નાણાંનાં ગરજ સારે છે તે વધા કોઈ પળ દેશમાં અને કોઈ પળ જમાનામાં આદર્શ શૈલીના જ ગણાય. ભતૃહરિની શૈલીમાં એ ગુણ સોએ સો ટકા ઉતરેલો હોવાને કારણે જ, પંજાબમાં કે બંગાળમાં, કાશ્મીરમાં કે કેરળમાં, ભતૃહરિના શ્લોકો ઘેર ઘેર મોઢે કરાય છે અને સંભાષણમાં ટંકાય છે.

મહારાષ્ટ્ર કવિ મોરોપંતે સંભાષણ માટેનો આદર્શ એક આર્યામાં પ્રથિત કર્યો છે —

વહ્વર્થ, જનમનોહર, અલ્પાક્ષર, મધુર, સત્ય બોલાવેં ।
જ્યા સદ્વાક્યશ્રવણે શ્રોત્યાંચેં ચિત્ત શિરહિ ડોલાવેં ॥

સાંભળનારનું માથું અને હૈયું બન્ને પ્રસન્નતાથી ડોલવા માંડે એવી, અલ્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોઈતી હોય, તો સંસ્કૃતનો રસિયો ભર્તૃહરિ પાસે દોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ, ભર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આખી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે, તેમ જ એક આખો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સવિસ્તર વર્ણવી શકે છે. એક શ્લોક એટલે એક આખું ચિત્ર. ભર્તૃહરિની આ ચિત્રણ-શક્તિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. આદર્શની ભવ્યતા જમાવવા માટે ભલભલા કવિઓએ ભર્તૃહરિ પાસેથી પાઠ લેવા જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં સોનેટ કરીને કાવ્યનો કે છંદનો એક પ્રકાર છે. સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણતા અને હૃદયતૃપ્તિ જાળવી ચૌદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને સ્ફુરેલી એકાદ પ્રતિભાપૂર્ણ કલ્પના ચૌદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી — આ બંધનને કારણે કવિને પોતાની વધી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે. એ જ લૂબી ભર્તૃહરિ પોતાના ભારદસ્ત શાદૂલવિક્રીડિત, સ્વઘરા અથવા શિખરિણીમાં આળી આપે છે. આ ગૌરવશાળી વૃત્તો ભર્તૃહરિના હાથમાં એવો તો ચમત્કાર બતાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સોનેટ જ જોઈ લેવી.

કેટલાક કવિઓ નાનાં નાનાં વૃત્તો લઈ એક પંચક, એક અષ્ટક અથવા એક દશકમાં એક આખો ભાવ અથવા

પ્રસંગ પૂર્ણ કરે છે; પણ ભર્તૃહરિને તેમ કરવું પડતું નથી. એનો સાહિત્યયોગ એટલો સમર્થ છે કે ઉપર વર્ણવેલાં એક એક વૃત્તો એના હાથમાં કુશલ કંકરની પેટે કામ આપે છે.

વ્યાકરણના કે છંદોના નિયમો તોડી વાચકો પાસેથી એ ત્રુટી દરગુજર કરાવવાની નબળાઈ સંસ્કૃત કવિઓ બહુ ઓછી બતાવે છે. ભર્તૃહરિએ તો એ ક્યાંય દેખાડી નથી.

ભર્તૃહરિએ મનુષ્યને માટે જીવનનો કેવો આદર્શ વિસ્તારી આપ્યો છે એ હવે આપણે તપાસીએ; અને એની સાથે સાથે ભર્તૃહરિના કાલની દુનિયા કેવી હતી એનું ચિત્ર પણ ભર્તૃહરિના જ શ્લોકો પરથી આપણે તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આજે હિંદુસ્તાનમાં મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ ત્રણ અવતારોની ક્યાંય પૂજા થતી નથી. વામન અવતાર કેવલ નામથી વિષ્ણુના અવતારમાં સમાઈ ગયેલો છે. પરશુરામ તો એક બે ન્યાતાંનો કુલદેવત થઈ બેઠો છે. નૃસિંહનું પણ એમ જ થયું છે. આજે તો અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ એ બે જ પ્રધાનપણે સાર્વભૌમ થયા છે. બૌદ્ધ અથવા બુદ્ધ આ દશાવતારમાં ક્યારે દાખલ થયો અને પશ્ચિમ ભારતમાં એનું પંઢરપુરના વિઠોબામાં ક્યારે રૂપાન્તર થયું, એનો ઇતિહાસ હજી કોઈએ તારવ્યો નથી. સનાતની હિંદુઓ માને છે કે કલંકી અવતાર હજી થવાનો છે. જ્યારે ગુજરાતમાં

આગાખાની યોજાઓ વિચિત્ર રીતે આગાખાને જ કલંકી અથવા નકલંકી ક્યારનો બનાવી દીધો છે ! હિંદુધર્મની પૌરાણિક માન્યતાઓમાં કેટલું અરાજક પેદા થયું છે એનો હિંદુઓને જ હજી પૂરતો હ્યાલ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ સમાજ મરતાં મરતાં પણ હજારો વર્ષ ટકે એવો એક કબીરવડ છે. એની શાખા પ્રશાખાઓ કેટલી છે અને એની છાયા તલે બીજાં કેટલાં વૃક્ષો ઝૂગ્યાં છે અને એ એને પોષણ આપે છે કે એનો જીવનરસ ચૂસે છે, એની એને પ્રોત્તાને જ સ્વર નથી.

ભર્તૃહરિમાં અવતારોનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે જડે છે. પણ એમાં મુખ્ય જો રામ અને કૃષ્ણ તે જ જડતા નથી એ આશ્ચર્ય છે. ભર્તૃહરિના ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર પૂરેપૂરી દેખાય છે, છતાં બુદ્ધનો પણ ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. એનું કારણ શોધવું જોઈએ. ભર્તૃહરિ જેવા શિવ-ઉપાસકે જો વસ્તુતઃસર આગ્રહ રાખ્યો હોત તો ગૌતમ બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાવાને બદલે શિવનો જ એક અવતાર ગણાઈ જાત; અને વસ્તુતઃ તે જ બરાબર થાત. અવેરના પ્રચારક બુદ્ધને જો સંહારકારી શિવના અવતાર તરીકે ગણાવતાં વાંધો હોય તો ‘વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્’ અવતાર લેનાર વિષ્ણુનો અવતાર પણ એ ન થઈ શકે. જીવનદષ્ટિએ તપાસતાં, બુદ્ધ શિવનો જ અવતાર ગણાવો જોઈએ. જો અનાદર ન ગણાય તો, નામ ઉપરથી જ વિષ્ણુ ઘુસણિયો છે; જ્યારે શિવ કલ્યાણકારી છે, કલ્યાણમૂર્તિ છે.

આમ જોકે ભર્તૃહરિ વિષ્ણુના અમુક અવતારો પ્રત્યે આદર બતાવે છે, મહાદેવનો અનન્ય ઉપાસક છે, છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર વિશેષ હોય એમ લાગે છે. આપણા લોકો અનેકાનેક પંથ ઊભા કરે છે છતાં જોતજોતામાં એ બધા પંથોને અને વિચારભેદોને જીવનદૃષ્ટિથી એકતાની દોરીમાં પરોવી પળ દે છે. આપણી જાતિનો એ ખાસ સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ જેમ ભગવદ્ગીતામાં દેખા દે છે તેમ તે ભર્તૃહરિમાં પણ પૂર્ણપણે વિકસેલો દેખાય છે.

ભર્તૃહરિનો જો વિશેષ આગ્રહ હોય તો તે કર્મ વિષે છે. દેવોની ભક્તિ કરવી એ ઠીક છે પણ દેવો તો કર્મને અધીન છે. દેવો કરતાં દૈવની માત્રા વધારે માનીએ તો તે પણ કર્મને જ અધીન છે. એમ કહીને ભર્તૃહરિએ કર્મનું જ સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ કર્મ શું છે તે ઉપનિષત્કાલીન ઋષિઓને પૂછવું જોઈએ. આખું વિશ્વ સ્વરૂં જોતાં અનાદ્યનન્ત કર્મનો જ વિસ્તાર અને વિલાસ છે. જેને આપણે પંચમહાભૂત કહીએ છીએ તે જડ પદાર્થો પણ કર્મની જ વિભૂતિ છે. અને જો ઊંડાણમાં જઈને વિચાર ચલાવીએ તો આત્મા અને કર્મ વચ્ચે વિશેષ ભેદ જડશે નહિ. જે કંઈ હલનચલન એની મેઢે થાય છે, અથવા ઇરાદાપૂર્વક કરાય છે, તેટલું જ કર્મ નથી; પણ આ વિશ્વ પાછલ્લ જે પ્રેરણા છે અને જે પ્રેરણાએ જ વિશ્વનું રૂપ ધારણ કર્યું છે તેને આત્મા પણ કહી શકાય,

અને કર્મ પણ કહી શકાય. આત્મા કોઈ સ્થાવર વસ્તુ નથી અને કર્મ કોઈ ક્ષણજીવી પરિવર્તન નથી, બન્ને એક જ છે. એટલું જો આપણે સમજીએ તો કર્મ એ જ સાધ્ય બને છે અને એ જ સાધન પણ બને છે. એ કર્મની જ ઉપાસના ભર્તૃહરિને અભિમત છે અને તેથી જ તે સર્વ દૃષ્ટિઓનો સમન્વય સમજી શકે છે. અને તેથી જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, સૂર્ય બધાને કર્મના સામ્રાજ્યમાં એ ગોઠવી શકે છે.

નાથસંપ્રદાયમાં જે ભર્તૃહરિ દેખાય છે તે જ આ શ્લોકોનો કવિ કે કેમ એ વિષે પણ ખાતરીપૂર્વક કશું કહી શકાય તેમ નથી. નાથસંપ્રદાયની જે ખાસ ફિલસૂફી છે તે આ શ્લોકોમાં નથી દેખા દેતી. મહારાષ્ટ્રના આદ્ય સંત કવિ જ્ઞાનેશ્વરના મોટા ભાઈ નાથસંપ્રદાયના હતા. જ્ઞાનેશ્વરે એમની પાસેથી દીક્ષા લીધી હતી, છતાં જ્ઞાનેશ્વરના ગ્રંથોમાં નાથસંપ્રદાયની વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. ભર્તૃહરિ અને જ્ઞાનેશ્વર એ સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા પછી એમનો એ દિશાનો રસ કંઈક ઓછો થયો હશે અને પછી એમણે સામાન્ય ફિલસૂફી ઉપર જ પોતાના કાવ્યનો મદાર બાંધ્યો હશે. તે ગમે તે હોય, ભર્તૃહરિના કાવ્યમાં નાથ-સંપ્રદાયની ખાસ છાપ નથી.

અમારા નાનપણમાં નાના મોટા છંદના અનેક મરાઠી શ્લોકો અમે મોઢે કરતા. ન્યાતભોજન વચ્ચે અથવા અન્ત્યાક્ષરીની

હરીફાઈમાં એનો ઉપયોગ થતો. આવી મૂડી વધારવાની દૃષ્ટિએ જે રોચક શ્લોકો તે વચ્ચે મોઢે કર્યા હતા તેમાં વામનપંડિતે કરેલા ભર્તૃહરિના નીતિવૈરાગ્ય શતકના શ્લોકોનો અનુવાદ મોટો ભાગ ભજવતો. આ શ્લોકોનો જેમ જેમ અમે અર્થ કરતા ગયા તેમ તેમ અમને જીવનનો આર્ય આદર્શ જડતો ગયો. અને એ નીતિની એક મોટી કેળવણી થઈ પડી. બાલમાનસને જ્યારે કાંઈ ભવ્ય આદર્શ જડે છે ત્યારે તે પાંતાનું આચરણ એ કસોટી ઉપર કસી જુએ છે અને એ રીતે એ આદર્શને ગુરુસ્થાને સ્થાપે છે. વામનપંડિતે અમારા બાલહૃદયમાં આ રીતે ભર્તૃહરિની સ્થાપના કરી. ભર્તૃહરિએ પોતાનું તે સ્થાન હજુ સુધી ટકાવી રાખ્યું છે.

મરાઠી પછી સંસ્કૃતનું ભળતર જ્યારે શરૂ થયું અને ભર્તૃહરિના શ્લોકો પોતાનું ભાષાસૌષ્ઠવ અમારી આગળ ધીલવવા લાગ્યા, ત્યારે એ શ્લોકો જરાય અપરિચિત જેવા ન લાગ્યા. ઝલતું વામનપંડિતે પૂર્વતૈયારી કરાવી હોવાથી સંસ્કૃત શ્લોકો સમજવામાં ઘણું સહેલું થયું.

ભર્તૃહરિના સંસ્કૃત શ્લોકો મોઢે કરતાં મુખ્ય આકર્ષણ એના છન્દસૌષ્ઠવનું હતું, ભાષાલાલિત્યનું હતું કે આદર્શની આર્યતાનું હતું, એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે.

સદભાગ્યે કોલેજમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે નીતિ-વૈરાગ્યનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરવાની તક મળી. અને સંસ્કૃત ગ્રંથોની આધુનિક દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી. આગળ જતાં વિદ્યાર્થીઓને થોડા સમયમાં

સંસ્કૃત ભણાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શ્લોકોમાંથી કયા લેવા, કયા ન લેવા, એ નક્કી કરવું પડ્યું. નસીબવાદ ઉપર ભાર દેનાર શ્લોકો ટાલવાનું પ્રથમ મન થયું. સ્ત્રીઓનાં અંગોનું અને હાવભાવોનું વર્ણન પણ ટાલવું પડ્યું. શૃંગારશતકમાંથી તો કશું લેવાય જ નહિ. છતાં એમાંય બેએક લીટી લેવા લાયક જડી તે અહીં લીધી છે. આમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પસંદગી કર્યા પછી ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ શ્લોકોનો ક્રમ નક્કી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. ઓછામાં ઓછા કેટલા શ્લોકો લેવાથી ભર્તૃહરિની આખી શિખામણ એમાં મળી રહેશે એ જોવાની દૃષ્ટિ પણ આ પસંદગીમાં રહેલી હતી જ.

સન ૧૯૨૨ ની સાલમાં જ્યારે પ્રથમ જેલ મળી અને તેમાંય પરાણે સેવવા પડેલા ત્રણ ચાર મહિનાના ચોપડીના ભૂખમરાને અંતે ભર્તૃહરિ જ્યારે હાથ આવ્યો ત્યારે સદ્બોધ-શતકની રચના પૂરી કરી. અને વિનોદને અર્થે એ આખો સંગ્રહ લખી કાઢ્યો.

પછી એક વાર નવજીવન મુદ્રણાલયે એ બીબાંમાં ગોઠવ્યો, પણ એટલામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ અને સરકારે પ્રેસ જપ્ત કર્યું અને પોલીસોએ પ્રેસ સાથે બીબાંમાં ગોઠવાયેલું સદ્બોધશતક પણ જપ્ત કર્યું, અને વધી મહેનતે લેવાનું મેદાન કરી નાખી. પછી તો સંગ્રહનું મૂળ હસ્તલિખિત પણ મેળવવું કઠણ થઈ ગયું. આવી હાડમારીઓ અને ઢીલ સહન કરતાં કરતાં આ સંગ્રહ

અંતે ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત થાય છે. દેશની ઝલ્લરતી પેઢીના માનસ ઉપર અને હૃદય ઉપર આ સંગ્રહ અનંત કાલ સુધી પ્રકાશ પાડતો રહે એવી ભર્તૃહરિના ‘શાંતતેજસ’ને પ્રાર્થના છે.

૬

આમ પ્રસ્તુત સંગ્રહ ભર્તૃહરિનાં શતકોમાંથી શિક્ષણને ઉપયોગી એવા શ્લોકો તારવીને કરેલો છે.

સૌથી સહેલા એવા સત્તાવીસ શ્લોકો અલગ વીળી કાઢી એમની ‘નક્ષત્રમાલા’ બનાવી છે. અપેક્ષા એવી છે કે શિક્ષકો, માબાપો અથવા વાલીઓ રજાના દિવસોમાં રોજ એક બે એક બે કરતાં આ શ્લોકો એક મહિનામાં વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી એમની પાસે મોઢે કરાવશે. અને ઉચ્ચારણ તરફ ધ્યાન આપી સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો પાયો મજબૂત કરશે.

સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની અને એમાંથી આનંદ મેળવવાની ચાવી એના શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વાભાવિક માધુર્ય છે. એના ગદ્યમાં સહેજે તાલબદ્ધતા આવી શકે છે. અને અનેક પ્રકારના એના છંદોમાં એટલું તો સંગીત ભરેલું છે કે માણસ એ ભાષા પૂરતી ન જાણતો હોય તોયે કેવલ નાદમાધુર્યને વશ થઈ સેંકડો શ્લોકો એ વાંચતો જ જાય અને એમાંથી નાદાનંદ મેળવતો જાય.

પણ જેને સંસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની ખૂબી હાથ આવી નથી અથવા, સાચું કહીએ તો, જીમે ચઢી નથી, તેને

સંસ્કૃત વાંચવું અથવા ગાવું એ એક કષ્ટપ્રદ વ્યવસાય થઈ પડે છે.

તેથી શિક્ષકોએ પ્રથમ પોતાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે કે નહિ એની ખાતરી કરી લઈ, અને તેમ ન હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક સુધારી લઈ, પછી જ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભાષાની દીક્ષા આપવી. વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ઉચ્ચારણની દીક્ષા આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે પ્રથમ અક્ષરોનાં કંઠ, તાલુ આદિ સ્થાનો અને હ્રસ્વ દીર્ઘના નિયમો સમજાવી તેમ જ સંધિનિયમોની સ્વાભાવિકતા એમના મન પર ઠસાવી પછી, અથવા તે પહેલાં, એક એક શ્લોક શુદ્ધ અને મધુર ઢબે દસવીસ વાર તો શું પણ પચાસ પચાસ વાર ધીરજ-પૂર્વક પોતે વોલી સંભળાવવો. આ મહેનત આજના શિક્ષકોને વેઠ જેવી લાગશે; પણ સંસ્કૃતિ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. મુલેખન, શુદ્ધ લેખન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ એ સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે, એ આપણે ભૂલી ન જવું જોઈએ. અને જો ગણિત અને વ્યાકરણ મારફતે નિર્દોષ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાઠી શકતા હોઈએ, તો શુદ્ધ લેખન, મુલેખન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દ્વારા આપણે સદાચારનો તથા શિષ્ટાચારનો પાયો જરૂર નાખી શકીએ છીએ.

છંદ, ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ સહેલા અને શિક્ષણ-સુલભ એવા સત્તાવીસ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા પછી નીતિ અને વૈરાગ્યશતકમાંથી સારામાં સારા એકસો આઠ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા; અને એમાં પણ છંદ, ભાવ અને ભાષાની

દૃષ્ટિએ અમુક ક્રમ ગોઠવી એમનું સદ્બોધશતક બનાવ્યું. આ રીતે સંગ્રહ અને સંપાદન કર્યા પછી એમ જણાઈ આવ્યું કે, ભર્તૃહરિની આર્ય શિલામણ સંપૂર્ણપણે આટલામાં આવી જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા લાયક એવું ભાગ્યે જ કંઈ રહી જાય છે.

આમ દેખાયા છતાં કેટલાક શ્લોકો પ્રત્યેનો પક્ષપાત જબરદસ્ત નીવડવાથી અને ભર્તૃહરિની આ આવૃત્તિ બનતા સુધી સંપૂર્ણ કરવાના લોભથી કેટલાક પ્રકીર્ણ શ્લોકો સદ્બોધશતક પછી 'સ્વિલકાણ્ડ' તરીકે મૂક્યા છે. આ શ્લોકો પાઠ્યક્રમમાં રાખવાના નથી.

આટલું કર્યા પછી પણ લોભ તૃપ્ત થયો નહિ, એટલે ભર્તૃહરિમાંથી જે નાનાં નાનાં વાક્યો કહેવત જેવાં થઈ પડ્યાં છે અને આપણાં લખાણોમાં વાપરી શકાય છે એવાંઓનું એક પરિશિષ્ટ બનાવી એને સૂક્તિસુધાનું નામ આપ્યું છે. નિબંધલેખન શીખવનાર શિક્ષકો આમાંથી અનેક વચનો નિબંધના વિષય તરીકે વાપરી શકે છે.

આટલું કર્યા પછી જે શ્લોકો છોડી દીધા હતા તેમાંથી કેટલાકનાં એક એક અથવા બબ્બે ચરણો લેવાનું મન થયું. કેમકે એ સ્વતંત્રપણે મોતી જેવાં ચલકવા લાગ્યાં. એટલે એમની એક મૌક્તિકાંજલિ, હાર બનાવ્યા વગર એમને એમ, અંતે મૂકી દીધી છે.

ભિન્ન ભિન્ન અમિરુચિવાળા શતકભક્તોને આથી સંતોષ થશે એવી આશા છે. આવી રીતે ભર્તૃહરિના કાવ્યમાંથી વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલું લેવાલાયક હતું તે વધુ આ સંગ્રહમાં આવી ગયું છે. અને એવી આશા બંધાઈ છે કે હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં ત્યાં આ સંગ્રહ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે અથવા સંસ્કારની કેલવણીના ખોરાક તરીકે વપરાશે.

૬

આ સંગ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમાં જ એક ટીકા તૈયાર કરાવવી એવો પ્રથમ સંકલ્પ હતો અને તે પ્રમાણે મારા મિત્ર શ્રી. પાંડુરંગ વળામે (હાલના શ્રી રંગ અવધૂત મહારાજે) એ તૈયાર પણ કરી આપી. પણ સલાહકારોનો અભિપ્રાય પડ્યો કે સંસ્કૃત ટીકાનો આજના વિદ્યાર્થીઓને વધુ લાભ થતો નથી એટલે દુઃખ સાથે એ આખી ટીકા કોરે મૂકવી પડી. એ ટીકામાંથી કેટલાક સમાનાર્થી શ્લોકો આ સંગ્રહની ટિપ્પણીઓમાં લેવાયા છે.

આ સમાનાર્થ શ્લોકો વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને વધુ જાગ્રત કરશે અને આ દિશામાં વધુ શોધઁલોઁ કરવા પ્રેરશે એવી આશા છે.

વેદ જેમ અપૌરુષેય છે તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવાં અસંખ્ય સુભાષિતો છે કે જેમના કર્તાનું ઠેકાણું ક્યાંય જડતું નથી. પેઢી દર પેઢી લોક-કંઠમાં એ સુભાષિતો

રમતાં હોય છે, અને લોકલેખણીનું કીમતી કામ કર્યું જાય છે. કેટલાક શ્લોકોના દેશી ભાષામાં પર્યાયો પણ હોય છે. તેટલા પરથી મનાય છે કે તે મૂળ સંસ્કૃતના અનુવાદ હશે. પણ એમ પણ બનવું અશક્ય નથી કે મૂળ દેશી ભાષાનું સુબોધ-વચન મમી જવાથી સંસ્કૃત પંડિતોએ એને પાછલથી સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યું હોય. કેટલીક પાલિ ગાથાઓ મહાભારતમાં જડે છે. ત્યાં પણ મૂળ કયું અને અનુવાદ કયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે શ્લોકોની રચના જ બતાવી આપે છે કે મૂળ કયું અને ભાષ્ય કયું ? દાખલા તરીકે, ગીતામાં ‘ત્રિવિધં નરકસ્યેદં’ એ શ્લોક અને ભર્તૃહરિનો ‘કાન્તા કટાક્ષવિશિખા...’ એ શ્લોક, એ બે વચ્ચે તુલના કરતાં તરત દેખાઈ આવે છે કે ગીતાનો કોરો શ્લોક લઈને એના ઉપર જ ભર્તૃહરિએ કાવ્યમય ભાષ્ય કર્યું છે.

સદ્બોધશતકના પ્રકાશન માટેની બધી મહેનત પહેલી વાર પણ શ્રી. પાંડુરંગ દેશપાંડેએ જ કરી હતી અને આવડતે પણ એમની મહેનત અને ચીવટ વિના આ કામ પૂરું ન જ થાત. એટલે એમનો આભાર માની એમના હિસ્સાને ઓછો નથી કરવા માગતો.

આ સંગ્રહની સંસ્કૃત જોડણી વિષે બે શબ્દ કહેવા જોઈએ. ઘણી વાર પદચ્છેદ કરતાં ન આવડવાથી વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાય છે. સમાસનાં પદો અલગ બનાવવાથી કોઈ વાર ઘણી સગવડ મળે છે. સંધિ તોડવાથી પણ અર્થ સહેજે

સ્પષ્ટ થાય છે; અને સ્વલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, ઉદ્ગારચિહ્ન
કે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકવાથી શ્લોક જોતાંવેંત એનો અર્થ પોતાની
મેઢે પ્રગટ થાય છે. આવી સગવડો બની શકે તો પૂરી
પાડવાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતના સંધિનિયમોનું કેટલેક ઠેકાણે
પાલન કર્યું નથી. આ પ્રકાર સંસ્કૃત માટે નવો જ હોવાથી
એમાં એકરૂપતા જઠવાઈ નથી. વિદ્યાર્થીઓ આવી સગવડથી
રાજી થશે અને શિક્ષકો પણ આ ઇરાદાપૂર્વક દાખલ કરેલી
શિથિલતાને દરગુજર કરશે એવી આશા છે. બચાવ માટે
વ્યાકરણનો નિયમ હાજર છે જ કે —

સંહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે, વાક્યે તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥

આ સંગ્રહ સાથે સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાંતર
આપવાનો પ્રથમ વિચાર ન હતો. જરૂર જેટલી ટિપ્પણીઓ
આપ્યા પછી ભાષાંતરની જરૂર ન રહેવી જોઈએ. છતાં,
જેમનું સંસ્કૃત કાચું હોય છે તેમને શ્લોકનું ભાષાંતર
મળ્યું હોય, તો મૂળનો અર્થ પોતાની મેઢે બેસાડવામાં
ઘણી મદદ થાય છે એવો જાતિઅનુભવ છે.

એ ઉપરાંત જેમની પાસે સંસ્કૃત વાંચવાની ધીરજ
નથી પણ જેઓ એ સાહિત્યમાં સંગ્રહેલી આપણી સાંસ્કૃતિક
મૂડીને આસ્વાદ લેવા માગે છે તેમને માટે સંસ્કૃતનાં
ભાષાંતરો ઘણાં કીમતી નીવડે છે.

પણ આપણે ત્યાં ભાષાંતર-કળા પાછલ વિશેષ મહેનત
લીધેલી જોવામાં આવતી નથી. કેટલાંક ભાષાંતરો તો મૂળ

પ્રથમની મદદથી જ સમજી શકાય એવાં પણ જોવામાં આવ્યાં છે ! કેટલાંક ભાષાંતરો એવાં તો યાંત્રિક હોય છે કે અર્થની હાનિ કરવા ઉપરાંત બંને ભાષાને પક્ષપાત રહિત અન્યાય કરવાની જ સફળતા બતાવે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય આપણો કીમતીનાં કીમતી પરંપરાગત વારસો છે. એને જો લોકભોગ્ય બનાવવો હોય તો એના સારામાં સારા પ્રામાણિક અને સરસ અનુવાદો થવા જ જોઈએ. આ કામ ક્યારનું થવું જોઈતું હતું. પણ એક તો સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશાળ છે અને બીજું આપણી દેશી ભાષાઓમાં સંસ્કારિતા વધારવા માટે સાહિત્યનું સેવન કરનાર લોકોની સંખ્યા પરિમિત થઈ છે અને આપણા વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ આદિ સાહિત્ય ઉપર જ પુષ્ટ થવાનું પસંદ કરે છે તેથી પણ આપણી દેશી ભાષાઓ આ બાવતમાં પછાત જ રહી છે.

આદર્શ ભાષાંતરમાં મૂળનો ભાવ, એની સૂક્ષ્મ છટા, એની વિશિષ્ટ શૈલી અને એનું માધુર્ય તો જાળવવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત જે ભાષામાં ભાષાંતર થાય છે તે ભાષામાં પણ એ ભાષાંતર કઢંગું ન લાગવું જોઈએ. ભાષાનો સ્વભાવ, એનો પ્રવાહ, એનો વાક્પ્રચાર, અને એની મૂડી એ બધાને અનુકૂળ એવું ભાષાંતર થાય તો જ તે દેશી ભાષાનું ઘરેણું થઈ શકે છે. મૂળનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે જ્યાં એકાદ શબ્દ વધારે વાપરવો પડે અથવા સ્પષ્ટીકરણ આપવું પડે ત્યાં તે વિના સંકોચે મૂળને વફાદાર

રહી પૂરાં પાડવાં જોઈએ. જ્યાં ભાષાની વિશેષ શક્તિને કારણે મૂઝનું લંબાણ ટૂંકાવી શકાય તેમ હોય ત્યાં તેમ પળ કરતાં સંકોચ ન રાખવો જોઈએ.

ભતૃહરિનું એવું ભાષાંતર રજૂ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા મનમાં હતી; પળ એને માટે જોઈતા વસ્તુના અને પૂર્વ તૈયારીના અભાવે તેમ કરી ન શક્યો. સદ્ભાગ્યે મારા મિત્ર શ્રી પાંડુરંગ દેશપાંડે એ બધા જ્ઞોકોનો નિર્દોષ અને સારો સરખો અનુવાદ કરી આપ્યો. એનો જ આધાર લઈ એમાં સહેજસાજ ફેરફાર કરી પ્રસ્તુત ગુજરાતી અનુવાદ વાચકો આગળ મૂકવાની હિંમત કરી છે. શ્રી મહાદેવ-ભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો ગાય જેમ પોતાના વાછરડાને ચાટી ચાટીને રૂપાંતર કરે છે તેમ ભાષાંતર પળ રૂપાંતર કરવાનું હોય છે. હું તો માનું છું કે મૂઝનો જેમ તેમ શુદ્ધ અનુવાદ કર્યા પછી અનુવાદકે મૂર્તિકારની પેઠે એને મઠારવો જોઈએ. પછી એને મોટેથી અનેક વાર વાંચીને, ગદ્યમાં જે આવશ્યક તાલ હોવો જોઈએ તે આવ્યો છે કે નહિ તે તપાસવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અનેક વાર ઘૂંટી ઘૂંટીને એને જીવતો અને લાવણ્યયુક્ત બનાવવો જોઈએ. અને ફરી એને મૂઝ સાથે સરખાવી તપાસવું જોઈએ કે એને મૂઝ લખાણને કોઈ પળ રીતે અન્યાય તો કર્યો નથી ?

આવું ભાષાંતર રજૂ કરી શકત તો એ સમાધાનનો વિષય થાત. તેમ નથી બનવા પામ્યું એનું મને તીવ્ર ભાન

છે. પણ આશા છે કે જેવું છે તેવું પણ આ ભાષાંતર ગુજરાતી વાચકોને આવકારલાયક જણાશે.

હને પછીનાં ભાષાંતરો એવાં તો સર્વાંગસુંદર થવાં જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયન કરતાં અનેક શૈલીઓ સાથે પરિચય કેળવવા માગનારને આવાં ભાષાંતરો જોયા વગર ચાલે જ નહિ એમ લાગવું જોઈએ. સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓએ જે કંઈ શૈલીની સમૃદ્ધિ કેળવી હોય તે વધીનો લાભ આપણી ભાષાને મળવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખીને, પોતાની ભાષાને શણગારવા, સમર્થ અને સંસ્કારી બનાવવા પાછલ જીમણે મેલ લીધો હોય તેમનું આ કામ છે.

સાબરમતી,

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

૧૪-૧૧-'૪૧

अनुक्रमणिका

भर्तृहरिनी विभूति	३
नक्षत्रमाळा (संस्कृत पाठमां)	१
सद्बोधशतकम् ,,	११
सूक्तिसुधा ,,	५५
मौक्तिकाञ्जलि: ,,	६३
टिप्पण नक्षत्रमाळा	७०
,, सद्वोधशतकम्	८१
,, सूक्तिसुधा	१३७
,, मौक्तिकाञ्जलि	१४०
अनुवाद नक्षत्रमाळा	१४५
,, सद्वोधशतक	१५२
,, प्रकीर्ण श्लोको	१९४
,, सूक्तिसुधा	१९८
,, मौक्तिकाञ्जलि	२०४
सद्बोधशतकमां आवेलां वृत्तो	२१०
श्लोकोनी सूचि	२१६

चि. बाळ,

आपणे साथे संस्कृत वांचता तेनी
मीटी यादगीरीमां आ

सद्बोधशतक

तने ज अर्पण करुं लुं.

१-१२-'४५

काकानी सप्रेम
शुभाशिष

नक्षत्रमाला

नमः शान्ताय तेजसे ।

रजाना महिनामां बाळको रमतां रमतां मोढं करीं शके
ए उद्देशथी नक्षत्र जेवा २७ श्लोको तारवी काडीं एमनी
नक्षत्रमाळा अहीं रजू करी छे.

भर्तृहरिनी सुंदर बोधवाळी आ मधुर वाणी कंठ करवी
ए संस्कारितानुं एक उत्तम साधन छे.

१

येषां न विद्या, न तपो, न दानं,
न चापि शीलं, न गुणो, न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

वृत्त — उपजाति, एटले के इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा मिश्र.

पाठान्तर — २. न चापि शीलं—ज्ञानं न शीलं ।

३. मर्त्यलोके-मृत्युलोके.

२

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः
साक्षात्पशुः शुच्छ-विषाण-हीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

३

आलस्यं हि मनुष्याणां
शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः
कृत्वा यं न त्वस्तं दत्ति ॥

वृत्त — अनुष्टुप् = श्लोक.

पाठान्तर — २. महारिपुः—महान् रिपुः ।

४. कृत्वा यं—कुर्वाणो

४

को न याति वशं नीचो
मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन
करोति मधुरं ध्वनिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर : ५. “ लोके ” ने टेकाणे “ नीचो ” एवं नवुं
पाठान्तर उपजावी काढ्युं छे.

५

यूयं वयं, वयं यूयं
इत्यासीन्मतिरावयोः ।
किं जातमधुना येन
यूयं यूयं, वयं वयम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

६

दानं भोगो नाशः
तिष्ठो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते
तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

वृत्त — आर्या.

७

परिचरितज्जाः सन्तो
यद्यपि कथयन्ति ते न उपदेशम् ।
यास्तेषां स्वैरकथाः
ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

वृत्त — आर्या.

८

येनैवाम्बरखण्डेन
संवीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनैव च दिवा भानुः
अहो दौर्गत्यमेतयोः ॥

वृत्त — अनुष्टुप् .

९

मृग-मीन-सज्जनानां
तृण-जल-संतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धक-धीवर-पिशुनाः
निष्कारणैरिणो जगति ॥

वृत्त — आर्या.

१०

✓ भोगा न भुक्ता, वयमेव भुक्ताः
तपो न तप्तं, वयमेव तप्ताः ।
कालो न यातो, वयमेव याताः
तृष्णा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः ॥

वृत्त — उपजाति.

११

✓ परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. (एक जण सूचव्युं छे.) ‘ याति राष्ट्रं
समुन्नतिम् ’ ।

१२

✓ वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१३

✓ मालतोऽनुष्टुभ्ये द्वे गतीह मनस्विनाम् ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्येत वन एव वा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १.—कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती स्तो मनास्विनम् ;
द्वे गतीह मनस्विनः—द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

१४

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते ; गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति, चादुशतैश्च भुंक्ते ॥

वृत्त — वसंततिलका.

१५

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ४. प्रारब्धमुत्तम°-प्रारभ्य चोत्तम०

१६

रत्नैर्महाहस्तुतुषुर्न देवा,

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं,

न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

वृत्त — उपजाति.

१७

आज्ञा, कीर्तिः, पालनं ब्राह्मणानां,
दानं, भोगो, मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते षड् गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥

वृत्त — शालिनी.

१८

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सन् ।
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ? ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१९

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२०

निन्दन्तु नीतिनिपुणा, यदि वा स्तुवन्तु;
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु, युगान्तरे वा;
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

२१

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्भूमिविलंबिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

वृत्त — वंशस्थ.

पाठान्तर — २. भूमिविलंबिनो—भूरिविलंबिनो.

२२

श्रोत्रं श्रुतेनैव, न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कंकणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न तु चंदनेन ॥

वृत्त — उपजाति.

२३

पापान्निवारयति, योजयते हिताय,
गुह्यं च गूहति, गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्रुतं च न जहाति, ददाति काले,
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

२४

छिन्नोऽपि रोहति तरुः,
क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तः सन्तः
संतप्यन्ते न ते विपदा ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — २ — क्षीणश्चन्द्रोऽपि वर्धते लोके ।

४. न ते विपदा—न लोकेऽस्मिन् ।

२५

पातितोऽपि करावातै रुत्पतत्येव कन्दुकः ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२६

प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२७

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः
न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि तनूनपातो
नाधः शिखा याति दास्यत्येदेव ॥

वृत्त — उपजाति.

पाठान्तर — ३. तनूनपातो—कृतस्य वह्नेः

सद्बोधशतकम्

श्रेयसामेष पन्थाः ।

•

નીતિ-શૃંગાર-વૈરાગ્ય શતકના ત્રણસો ગણાતા પંચ
વસ્તુતઃ હવે ૪૦૦ ની આસપાસ મઠી આવતા શ્લોકોમાંથી
ભર્તૃહરિના બોધનું અમૃત જેમાં આવી ગયું છે એવા ૧૦૮
શ્લોકો અહીં તારવી કાઢ્યા છે. આમાં આપણને વૈરાગી
રાજા ભર્તૃહરિની શિશ્વામણ આંખી મઠી જાય છે એમ
કહેવાય.

ॐ

विकल्पयन्प्रच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. स्वानुभूत्येकमानाय—स्वानुभूत्येकसाराय.

१

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी, यशःसुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥

वृत्त — शार्दूलविक्रीडित.

पाठान्तर — ४. राजसु पूजिता—राज-सुपूजिता.

२

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं, हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

३

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्बृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्दूथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः॥

वृत्त — शार्दूल

४

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये, जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

५

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलं जीवितयौवनम् ।
चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. चलं जीवितयौवनम्-चले जीवितयौवने.

६

वयमिह परितुष्टा बल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इह परितोषो, निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

वृत्त — मालिनी.

अज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञान-लव-दुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — २. ब्रह्मापि नरं — ब्रह्मापि च तं नरं न रञ्जयति ।

आ पाठ साथे वृत्त गीति थाय छे.

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं क्षिप इय मदान्धः समभयं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

न कश्चिच्छण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
तैतारमापे जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

लोभश्चेदगुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ?
 सत्यं चेत्तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति
 तीर्थेन किम् ? ।
 सौजन्यं यदि किं निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति
 किं मण्डनैः ?
 सद्ब्रिधा यदि किं धनैः ? अपयशो यद्यस्ति
 किं मृत्युना ? ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ३. किं निजैः—किं बलेन.

तृष्णां छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं,
 पापे रतिं माकृथाः,
 सत्यं ब्रूहानुयाहि साधुपदवीं, सेवस्व विद्वज्जनम् ।
 मान्यान्मानय, विद्विषांऽप्यनुनय,
 प्रच्छादय स्वान् गुणान्
 कीर्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयां, पतत्सतां चेष्टितम्॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. चेष्टितम्—लक्षणम्.

१२

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

१३

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो

वयमपि तदभावाद्रालिदानेऽसमर्थाः ।

जगति विदितमेतद् 'दीयते विद्यमानं'

न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

वृत्त — मालिनी.

१४

राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।

तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे

नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

१७

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः ।
किमम्भोदवरास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥

वृत्त — शार्दूल

पाठान्तर — १. न श्रूयते—न जायते २. पत्रस्थितं—पत्रे स्थितं
३. तन्मौक्तिकं—सन्मौक्तिक.

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानो हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति, सतां मैत्री
पुनस्त्वीदृशी ॥

वृत्त — शार्दूल

१८

‘उत्तिष्ठ, क्षणमेकमुब्रह्म गुरुं दारिद्र्यभारं सखे !
‘श्रान्तस्तावद्दहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम्’ ।
इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा स्मशाने शवो
दारिद्र्यान्मरणं वरं वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः॥

वृत्त — शार्दूल

१९

मिहः शिशुरपि निपतति
मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं मत्त्ववतां
न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥

वृत्त — आर्या.

२०

यद्वेत्तनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति
सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ? ॥

वृत्त — आर्या

२१

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि
जातम् ।
अवकरनिकरं विकिरति तत् किं कृकवाकुरिष
हंसः ? ॥

वृत्त — आर्या

पाठान्तर — कदाचिदपि जातम्-सदैव संजातम्.

२२

आरम्भगुर्वा, क्षयिणी क्रमेण,
लघ्वी पुरा, वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्ध-परार्ध-भिन्ना,
छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

२३

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ,
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

वृत्त — द्रुतविलंबित.

२४

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधने परयोषिति च स्पृहा ।
सुजन्मबन्धुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥

वृत्त — द्रुतविलंबित.

२०

करे श्लाघ्यस्त्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता,
 मुखे सत्या वाणी, विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
 हृदि स्वच्छा वृत्तिः, श्रुतमधिगतं च श्रवणयोः,
 विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पद्माकरं दिग्द्वारे विकचीकरोति
 चन्द्रो विकासयति कैवल्यद्वालम् ।
 नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
 सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

क्वचिद्भूमौ शायी, क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
 क्वचिच्छाकाहारी, क्वचिदपि च
 शाल्योदनरुचिः ।
 क्वचित्क्रंथाधारी, क्वचिदपि च दिव्यान्वधरो
 मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

अभिमुखात्तेतस्य सतः

तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।

उभयबलसाधुवादः

श्रवणसुखोऽसौ वतात्यर्थम् ॥

वृत्त — आर्या.

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः॥

वृत्त — मालिनी.

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि सत्यं,

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

वृत्त — वसंततिलका.

३१

प्रेम्बर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य वानसंयमो,
ज्ञानस्योपशमः, श्रुतस्य विनयो, वित्तस्य पात्रे
व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः, क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजिता,
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

३२

वह्निस्तस्य जलायते,
जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्,
मेरुः स्वल्पशिलायते, मृगपतिः सद्यः कुरंगायते, ।
व्यालो माल्यगुणायते, विषरसः पीयूषवर्षायते,
यस्यांगेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥

वृत्त — शार्दूल°

३३

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परित्यजति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

वृत्त — वसंततिलका.

३४

पातालमाविशसि, यासि नभो विलङ्घ्य,
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस ! चापलेन,
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद् ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ३. °आत्मनीनं—°आत्मलीनं.

३५

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
सदा सन्तुष्टमनः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

३६

मौनान्मूकः, प्रवचनपटुर्चाटुलो जल्पको वा,
धृष्टः पार्श्वे वसति, च तथा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः,
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

३७

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्,मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं,
असन्तो नाभ्यर्थ्याः, सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं, पदमनुविधेयं च महतां,
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

३८

बहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कण्ठादेता मध्येपृष्ठं सदा स विधार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरात्
अहह ! महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥

वृत्त — हरिणी.

३९

प्रदानं प्रच्छन्नं, गृहमुपगते संभ्रमविधिः,
प्रियं कृत्वा मौनं, सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां, निरभिभवसाराः परकथाः,
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ? ॥

वृत्त — शिखरिणी.

क्षुत्क्षामोऽपि, जराकृशोऽपि,
 शिथिलप्रायोऽपि, कष्टां दशां
 आपन्नोऽपि, विपन्नदीधितिर्पि,
 प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुंभकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
 किं जीर्णे तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ? ॥

वृत्त — शार्दूल °

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
 स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
 दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं वाडवो
 जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छिन्नये ॥

वृत्त — शार्दूल °

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
 निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

वृत्त — मालिनी.

पाठान्तर — २. प्रीणयन्तः—पूरयन्तः

४३

नम्रत्वेनोन्नमन्तः, परगुणकथनैः

स्वान् गुणान्ख्यापयन्तः,
स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारंभयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः,
सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य
नाभ्यर्चनीयाः॥

वृत्त — स्रग्धरा.

४४

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वां
अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।
तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति
सत्यव्रतव्यमनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥

वृत्त — वसंततिलका.

४५

किं कर्मस्य भगव्यथा न वपुषि
क्षमां न क्षिपत्येष यत् ?
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेर्
आस्ते न यन्निश्चलः ? ।
किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् स्वमनसा श्लाघ्यो जनो
लज्जते
'निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु' सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

४६

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विषां,
इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि षड्वानलः सह समस्तसंवर्तकैः,
अहोविततमूर्जितं भरसहं च सिधोर्वपुः ॥

वृत्त — पृथ्वी.

४७

उदन्वच्छन्ना भूः, स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

वृत्त — शिखरिणी.

४८

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभूतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

वृत्त — शार्दूल °

२८

४९

स्थाल्यां वैडूर्यमय्यां पचति तिलखलीम्
इन्धनैश्चन्दनाद्यैः
सौवर्णेर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधाम्
अर्कमूलस्य हेतोः ।
छित्वा कर्पूरखण्डान् वृत्तिमिह कुरुते
कोद्रवाणां समंतात्
प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो
यस्तपो मन्दभाग्यः ॥

वृत्त — स्रग्धरा.

५०

किं तेन हेमगिरिणा, रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव, यदाश्रयेण
कङ्कोलनिबकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

५१

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्रच्छेदहलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोर् अहह ! पितरि क्लेशविवशे
न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

ये संतोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषां न भिन्ना मृदो
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
 इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तावुकपदं संपदां
 स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥

वृत्त — शार्दूल.

पाठान्तर — १.—ये संतोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषामभिन्नो मृदो;
 सुखप्रबुद्धमनसः—निरंतरप्रमुदिताः

२. तेषां न तृष्णा हता—तेषां तु दूरे तृष्णाम् ।

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शंक्ते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुःपरिग्रहफलगुताम् ॥

वृत्त — हरिणी.

पाठान्तर — २. निरुपमरसप्रीत्या—निरुपमरसं प्रीत्या.

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोदधुंसमुज्जृम्भते
 छेतुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्रांतेन संनह्यते ।
 माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
 नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां
 सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥

वृत्त — शार्दूल°

प्रसङ्ग मणिःपुष्पद्वयमन्तरात्
 समुद्रमपि संतरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ।
 भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

वृत्त — पृथ्वी.

पाठान्तर — १. दंष्ट्रान्तरात्—दंष्ट्रांकुरात्.

लभेत मिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
 पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटनं शशविषाणमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥

वृत्त — पृथ्वी.

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
 सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
 अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
 त्वन्यः क्षणेन भवतीति विज्ञेयमेतत् ॥

वृत्त — वसंततिलका.

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः
 विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य
 प्रभोर्निर्धनाः ।
 तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थे विनापीश्वराः
 कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घतः
 पातिताः ॥

वृत्त — शार्दूल°

जाड्य हीमति गण्यते, व्रतरुचौ दंभः, शुचौ कैतवम्,
 शूरे निर्घृणता, मुनौ विमतिता,
 दैन्यं प्रियालापिनि ।
 तेजस्विन्यवलिप्तता, मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे,
 तत्को नाम गुणो भवेत् स गुणिनां
 यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ? ॥

वृत्त — शार्दूल°

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्मावमंस्थाः
 तृणमिव लघुलक्ष्मीर् नैव तान् संरुणद्धि ।
 अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
 न भवति विस्ततन्तुर्धारणं वारणानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

६१

हर्तुर्याति न गोचरं, किमपि शं पुष्पाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं

प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं, विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः, कस्तैः सह स्पर्धते ?

वृत्त — शार्दूल°

६२

प्राणाघातान्निवृत्तिः, परधनहरणे संयमः,

सत्यवाक्यं,

काले शक्त्या प्रदानं,

युवति-जन-कथा-मूकभावः परेषाम् ।

तृष्णास्रोतोविभङ्गो, गुरुषु च विनयः,

सर्वभूतानुकंपा,

सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः,

श्रेयसामेष पन्थाः ॥

वृत्त — स्रग्धरा

३३

स-३

६३

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं ? किमरिभिः क्रोधोऽस्ति
चेद्देहिनां ?
ज्ञातिश्चेदनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्यौषधैः
किं फलम् ?
किं सर्पैः यदि दुर्जनाः ? किमु धनैर्विधानवद्या यदि ?
ग्रीडा चेत्किमु भूषणैः ?, सुकविता यद्यस्ति
राज्येन किम् ? ॥

वृत्त — शार्दूल°

६४

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

वृत्त — उपजाति.

६५

या साधूंश्च खलान्करोति,
विदुषो मूर्खान्, हितान्द्वेषिणः,
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षम्, अमृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो! व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥

वृत्त — शार्दूल°

६६

यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन् द्वाविवाक्षौ
कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारैः ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

पाठान्तर — ४. भुवनफलके—सह बहुकलः (बहुकलम् वा)

६७

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं,
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता
निष्फला ।

भुक्तं मानविवाजितं परगृहेष्वाशंकया काकवत्,
तृष्णे ! जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥

वृत्त — शार्दूल°

६८

नायं ते समयो, रहस्यमधुना, निद्राति नाथो, यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यसि कुप्यति प्रभुरिति,

द्वारेषु येषां वचः ।

चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितुः
निर्दोषारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. °निर्दयोक्त्यपरुषं—°निर्दयोक्तपरुषं

६९

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद्वडिशयुतमभ्रातु पिशितम् ।
विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्
न मुञ्चामः कामान् अहह ! गहनो मोहमहिमा ॥

वृत्त — शिखरिणी.

७०

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. प्रोद्दीप्ते-संदीप्ते

७१

फलमलमशनाय, स्वादु पानाय तोयं,
शयनमवनिपृष्ठं, वल्कले वाससी च ।
नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणां
अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

७२

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा,
विधृतमपरैर्, दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते,
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥

वृत्त — हरिणी.

पाठान्तर — विपुल हृदयैः — विपुलमतिभिः

७३

त्वं राजा, वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः,
ख्यातस्त्वं विभवैर्, यशांसि कवयो
दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
इत्थं मानधनातिदूरमुभयोर् अप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि,
वयमप्येकांततो निस्पृहाः ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ३. मानधनाति° — मानद नाति°

७४

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैः
भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम् ।
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशोऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ।

वृत्त — शिखरिणी.

७५

मृत्पिण्डो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
भागीकृत्य तमेव संयुगशतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
तद्दुर्ददतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
धिग्धितान् पुरुषाधमान्धनकणं
वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

वृत्त — शादूल°

७६

गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।
स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि
यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. °हिमशीकर° — °कणशीकर°

७७

ब्रह्मण्डमण्डलोमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।
शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ?

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. जातु जायते ? — न तु जायते

स्वल्पं स्नायुषसावशेषमलिनं निर्मोसमप्यस्थिकं
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्

तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिंहो जंबुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः

सत्त्वानुरूपं फलम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥

वृत्त — शिखरिणी.

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय ! क्लेशकलिलम् ।
प्रसन्ने त्वय्येव स्वयमुदितचिंतामणिगुणे
विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३. त्वय्येव — त्वय्यन्तः

८१

क्वचिद्वीणावाद्यं, क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी, क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
क्वचिप्रामा रम्याः, क्वचिदपि गलत्कुष्ठवपुषो,
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. वीणावाद्यं — वीणावादः

८२

समारम्भा भग्ना कति न कतिवारांस्तव पशो !
पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् द्रविणमृगतृष्णार्णवजले ।
तथापि प्रत्याशा विरमति न तेऽद्यापि शतधा
न दीर्घं यच्चेतो नियतमशनिग्रावघटितम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

८३

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ।
पिबामः शास्त्रौघान्, उत विविधकाव्यामृतरसान्,
न विदमः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. सविनयम् — सविनयान्

तुङ्गं वेश्म, सुताः सतामभिमताः,

संख्यातिगाः संपदः

कल्याणी दयिता, त्रयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।

मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे;

संदृश्य क्षणभंगुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥

वृत्त — शार्दूल°

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां, ब्रूषे न चाटुं मृषा,
नैषां गर्वगिरः शृणोसि, न पुनः

प्रत्याशया धावसि ।

काले बालतृणानि खादसि, सुखं

निद्रासि नेद्राग्ने,

तन्मे ब्रूहि कुरंग ! कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥

वृत्त — शार्दूल°

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता,
 निर्झरा वा गिरिभ्यः
 प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो
 बल्कलिन्यश्च शाखाः ।
 वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां
 दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥

वृत्त — स्रग्धरा.

गंगातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य
 ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
 किं तैर्भाष्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः
 संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूविनोदम् ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

पाठान्तर — ४. — कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मदीये,
 अथवा °शृङ्गमङ्गे मदीये ।

८८

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशंकमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-

क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल°

८९

अहौ घां हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।

तृणे वा स्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३. यान्ति — यान्तु ।

९०

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।

व्रजन्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

९१

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. तथापि — तस्माद्भि ।

९२

नमस्यामो देवान्, ननु हतविधेस्तेऽपि वशगाः;
विधिर्वन्धः, सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं, किममरगणैः, किं च विधिना;
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

९३

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासंकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने, तस्मै नमः कर्मणे ॥

वृत्त — शार्दूल°

खलोह्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः ;
 निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भः ; प्रतिहतधियामञ्जलिरपि ;
 त्वमाशे मोघाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठांतर — ४. किमुपरमतो — किमपरमतो ।

दीना. दीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णविरा
 क्रोशद्भिः क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्रेहिनी ।
 याश्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरं
 को 'देहीति' वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी जनः ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — २. नरैर्न विधुरा — निरन्नविधुरा

क्षान्तं न क्षमया, गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः,
 सोढा दुःसहशीतवाततपनाः क्लेशात्र तप्तं तपः ।
 ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं,
 तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्विचिताः ॥

वृत्त — शार्दूल°

ब्रह्मज्ञानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।
 न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो
 बाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं

त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — १. °विवेकिनोऽमलधियः—°विवेकनिर्मलधियः

२. यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धना° — यन्मुञ्च-
 न्त्युपभोगकाश्चनधना°

इयत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 घराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महीमेको मग्नां यदयमवहन्तसलिलैः
 शिरःशेषः शश्रुं निगिलति परं संत्यजति च ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — ३. दन्तसलिलैः—°दन्तमुकुलैः । केटलाक
 'दन्तसलिले' पाठ सूचये छे

पातालान्न विमोचितो बत बली,
 नीतो न मृत्युः क्षयं,
 नो मृष्टं शशलाञ्छनं च मलिनं,
 नोन्मूलिता व्याधयः ।
 शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं,
 चेतः सत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्या वहँल्लज्जसे ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. वहँल्लज्जसे — वहन, खिद्यते

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं
 श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं
 यत्र तेजस्विचक्रम् ।
 संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो
 ब्रह्माण्डोदुंबरान्तर्मशकवदपरे प्राणिनो जातनष्टाः ॥

वृत्त — सगधरा.

१०१

विरम विरसायासादस्मादुरध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।
अयि जडमते ! कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥
वृत्त — हरिणी.

१०२

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् ।
निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं
प्रपत्तुमन्विच्छति शंकरं मनः ॥

वृत्त — वंशस्थ.

१०३

वितोर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
वयं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
त्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. विगुणपरिणामा विधिगतीः — विरसपरि-
णामां विधिगतिम् ।

१०४

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महावेत्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्यैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥
वृत्त — शादूल°

१०५

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा
शूद्रोऽथ किं तापसः
किं वां तत्त्वविवेकपेशलमतिर्
योगीश्वरः कोऽपि किम ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाना जनैः
न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो
यान्ति स्वयं योगिनः ॥

वृत्त — शादूल°

१०६

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकांजनजुषां
समीभृता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. जगदपि-जगदिति

१०७

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः
तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः ! कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छ्रितिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः॥

वृत्त --- शार्दूल °

१०८

मातर्मैदिनि, तात मारुत, सखे तेजः, सुबन्धो जल,
भ्रातव्योम, निबद्ध एव भवतामेष प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतांद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥

वृत्त — शार्दूल °

पाठान्तर — २. एव भवतामेष प्रणामाञ्जलिः —

एष भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

प्रकीर्णश्लोकाः

१०९

शैय्या शैलशिला, गृहं गिरिगुहा,

वस्त्रं तरुणां त्वचः

सारङ्गाः सुहृदो, ननु क्षितिरुहांवृत्तिः फलैः कोमलैः
येषां नैर्झरमम्बुपानमुचितं, रत्यै च विद्याङ्गना,
मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्वज्रो न सेवाञ्जलिः ॥

वृत्त — शार्दूल °

११०

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्योद्यैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिष दातुं विषयिणाम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

१११

आदित्यस्य गतागतरहरहः संक्षीयते जीवितं
व्यापार बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं श्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥

वृत्त — शार्दूल°

११२

क्षणं बालो भूत्वा, क्षणमपि युष्मा कामरसिकः,
क्षणं वित्तहीनः, क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव बलीमण्डिततनुः,
नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

११३

प्रियसख ! विपद्दण्डव्रातप्रपातपरम्परा—
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालवत्
भ्रमयति मनो नो जानीमो किमत्र विधास्यति ॥

वृत्त — हरिणी.

११४

माने म्लायति, खण्डितं च वसुनि,
व्यर्थं प्रयातेऽर्थिनि,
क्षीणे बंधुजने, गते परिजने, नष्टे शनैर्यौवने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जहनुकन्यापयः—
पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुंजे निवासः क्वचित् ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — ४. तटीकुञ्जे — दरीकुंजे

११५

अभिमतमहामानग्रंथिप्रभेदपटीयसी
गुरुतरगुणग्रामांभोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।
विपुलविलसद्भजावल्लीविदारकुठारिका
जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥

वृत्त — हरिणी.

११६

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनम्
केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।
स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये
कामानुराणामातेकामकारणम् ॥

वृत्त — वंशस्थ.

११७

सिंहो बंली द्विरदशूकरमांसभोजी
मंवत्सरेण रतिमेति किलैकवारम् ।
पारावतः खरशिलाकणमात्रभोजी
कामी भवत्यनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

११८

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलः
व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतरावृततनुः ।
क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः
शुजाःप्येति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः
लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. लुनन्ति यस्य — खनन्ति यस्य.

મૂક્તિમુધા

ભર્તૃહરિનાં વચ્ચનો આપણા દેશમાં ચલણી નાણાની પેટે વપરાય છે. વધા જ પ્રાંતમાં ભર્તૃહરિનાં સરખો પ્રચાર હોવાથી અને એની વિચારશૈલી વધે જ સરખી ગ્રાહ્ય હોવાથી, એક રીતે પ્રજાકીય સાંસ્કૃતિક એકતા સાધવામાં આ વચ્ચનોનો ફાલો મોટો અને કીમતી નીવડ્યો છે.

સંસ્કારી લોકોનાં ભાષણોમાં અને લેખાણોમાં આ વચ્ચનો અવારનવાર આવવાનાં જ. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આ વચ્ચનોને અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ. યુવાનો આ વચ્ચનો કંઠસ્થ કરે એ જરૂરનું છે. કેમ કે એ કહેવત પેટે વપરાય છે અને એમાંથી જ આપણી સમ્યક્તા વિકસી છે.

सुकविता यद्यस्ति, राज्येन किम् ?

*

व्रीडा चेत् किमु भूषणः ?

*

पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?

*

किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः ?

*

क्षान्तिश्चेत् कषचेन किम् ?

*

शुचि मनो यद्यस्ति, तीर्थेन किम् ?

*

अपयशो यद्यस्ति, किं मृत्युना ?

*

ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम् ?

*

सत्यं चेत्, तपसा च किम् ?

*

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ?

*

ग्रस्तं न किं केन वा ?

*

संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ?

*

निपुणता का ? धर्मतत्त्वे रतिः ।

*

का हानिः ? समयच्युतिः ।

*

राज्यं किं ? आज्ञाफलम् ।

*

कः शूरः ? विजितेन्द्रियः ।

*

मेवस्व विद्वज्जनम् ।

*

जहि मदम् ।

*

मान्यान्मानय ।

*

दुःखिते कुरु दयाम् ।

*

प्रच्छादय स्वान् गुणान् ।

*

विद्विजोऽप्यनुनय ।

*

पापे रतिं मा कृथाः ।

*

मोहं मार्जय ।

*

शान्तं भावमुपैहि ।

*

चेतः ! प्रसीदाधुना ।

*

विद्या परं द्रवतम् ।

*

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने ।

*

विभूषणं मौनं च विद्वानाम् ।

*

कवयो ह्यर्थे विनापीश्वराः ।

*

मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।

*

विद्याविहीनः पशुः ।

*

‘प्रियं कृत्वा मौनं’ पुरुषमभिजातं कथयति ।

*

नास्त्युद्यमसमो बंधुः ।

*

✓ शीलं परं भूषणम् ।

*

पेश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता ।

*

शौर्यस्य वाक्संयमः (विभूषणम्) ।

*

न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ।

*

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।

*

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ।

*

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ।

*

भोक्तुं न मोक्तुं क्षमाः ।

*

दौर्मन्त्र्यावृपतिर्विनश्यति ।

*

वचो हि सत्यं परमं विभूषणम् ।

*

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ।

*

बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी ।

*

कालाय तस्मै नमः ।

*

नहि शशक-विषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ।

*

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

*

तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत् ।

*

हृदि स्वच्छा वृत्तिः ।

*

विपद्युच्चैः स्थेयम् ।

*

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।

*

सन्तः साश्चर्यचर्याः ।

*

संसारे रे मनुष्याः ! वदत यदि सुखं
स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ।

*

भोगे रोगभयम् ।

*

गुणे खलभयम् ।

*

वित्ते नृपालाद्भयम् ।

*

शास्त्रे वादभयम् ।

*

आघातं मरणेन जन्म ।

*

अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहताः ।

*

कथमहो मांहात्र लज्जामहे !

*

वैराग्यमेवाभयम् ।

*

✓तृष्णा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः ।

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।

*

वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ।

*

तल्पमस्वलपमुर्वी ।

*

सन्तो वनान्तं गताः ।

*

मही रम्या शय्या ।

*

विपुलमुपधानं भुजलता ।

*

योगी सुखं तिष्ठति ।

*

आयुः कल्लोललोलम् ।

*

धर्म एको हि निश्चलः ।

*

बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

*

संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिम् ।

*

लीये परे ब्रह्मणि ।

*

जीर्णमंगे सुभाषितम् ।

*

मौ क्तल का ञ्ज ललः

वाग्भूषणं भूषणम्

‘सूक्तिसुधा’ करतां जरा मोटां अनं अर्थगंभीर एवां
वचनोनी अहीं अंजली धरी छे. एनो हार बनावी कंठमां
धारण करवार्थी अनेक आपत्तिने वखत सदुपाय सूझे छे.

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

*

संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।

*

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

*

मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्बद्धो न सेवांजलिः ।

*

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।

*

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ।

*

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।

*

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कः ?

*

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ।

*

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ।

*

नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा,
सूर्यस्य किं दूषणम् ?

*

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकाः, न मणयो
यैरर्घतः पातिताः ।

*

पत्रं नैव यदा करीरविटपे, दोषो वसन्तस्य वि.म?

*

लक्ष्मीर्यत्र, पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।

*

कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारैः ।

*

तर्त्तिक नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम्?

*

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी जनः?

*

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि बाँछति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ।

*

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ?

*

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ।

*

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनेर्नोक्तिः ?

*

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ।

*

वाण्येका समलं करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते ।

*

तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् (पंडितान्) संरुणद्धि ।
न भवति विसतंतुर्वारणं चारणानाम् ॥

*

अहह ! महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ।

*

कल्पांतेऽपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनम् ।

*

अधोमुखस्यापि तनूनपातः

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ।

*

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान्

एकः सतामग्रणीः ।

*

प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो

यस्तपो मन्दभाग्यः ।

*

यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि, वयमप्येकान्ततो

निस्पृहाः ।

*

सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ।

*

सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ।

*

वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ।

*

चेतःसद्गतिं योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ।

*

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।

*

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ।

*

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं

केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

*

कलाशेषश्चन्द्रः, शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥

*

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो

गृह्णाति तुल्यं जलम् ।

*

तद्धीरो भव, वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः॥

*

सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं ।
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः यथोपेन्द्रयः ॥

*

भोगः कोऽपि स एक एव परमो
नित्योदितो जृम्भते ।

*

यत्स्वादमद्वैस्त भवन्ति विषयाः
त्रैलोक्य-राज्यादयः ॥

*

को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च
स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥

*

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये ।
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्ध्यै विषयिणाम् ॥

*

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना ।
नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ?

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

ટિપ્પણ

નક્ષત્રમાળા

૧

વિદ્યા — વિદ્-જાણવું.

તપસ્ — તપશ્ચર્યા. એવું કઠણ કામ કે જે કરવાથી શક્તિઓ વધે. શારીરિક, વાચિક, માનસિક, તથા આત્મિક શક્તિઓ જે કર્મ વડે વધે છે તેને તપસ્ કહે છે.

[તપથી શક્તિઓ વધે છે, જ્યારે ભોગથી તે ઘટે છે. ક્રોધ કે દ્વેષથી પણ તપ ક્ષીણ થાય છે.]

અન્વય — મર્ત્યલોકે ચરન્તિ ।

૨

સાહિત્ય — (૧) વિચારોના વાહન તરીકે ભાષાની કેલવર્ણીનું શાસ્ત્ર. આને વ્યુત્પત્તિ પણ કહે છે. (૨) ભાષાના અભિજાત ગ્રંથરાશિને પણ સાહિત્ય કહે છે. ‘વાઙ્મય,’ અને ‘સારસ્વત’ એ બે શબ્દો આ જ અર્થના છે.

કલા — મૂંગો માણસ પણ જેમાં ફાવી શકે તે કલા — એવી એક મજાની વ્યાખ્યા શુક્રનીતિમાં આપેલી છે.

વિષાળ — શીંગડું.

ભાગધેયમ્ — ભાગ્ય, સદ્ભાગ્ય.

સરસ્વાતો : ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિસ્સમાનાઃ ।

૩

યં (ઉદ્યમં) કૃત્વા (નરઃ) ન અવસોદતિ ।
 ઉદ્યોગ કરવાથી માણસ પડતો નથી, તેનો નાશ
 થતો નથી.

શત્રુ બહારનો હોય તો તેનાથી નાસી જવાય, પણ
 રોગની પેટે શરીરમાં જ બેઠો હોય તો તેનો સમૂઠ્ઠગો નાશ
 ન કરીએ તો તે આપણો સર્વનાશ જરૂર કરવાનો.

સરસ્વાતો : ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ ।

૪

મૂઠ્ઠ શ્લોકમાં ' કો ન યાતિ વશં લોકે ' એવો પાઠ
 હતો. પણ કવિ તો નીચ લોકો વિષે જ કહેવા માગે છે.
 શીલવાન પુરુષો લાંચને વશ થતા નથી. જે મૃદંગ
 (માટીના અંગઝાઝા) હોય તે જ ' લોટ ' મઢવાથી
 મીઠુંમીઠું બોલે છે.

પિણ્ડ — ભાતનો કે લોટનો ગોઝો, ઝાવાનું, લાંચ.

૫

ઝ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં સ્વ-પર એવો મેદ હતો
 નથી, ત્યાં ' મારું તારું ' કોઈ કરતું નથી. સ્વાર્થ કે મત્સર
 વચ્ચે આંખો કે તરત જ જુદાઈ શરૂ થાય છે.

અધુના — અહુણા, હમણાં.

६

यः (वित्तं) न ददाति न वा भुंक्ते तस्य (दित्तस्य)
तृतीया गतिः (नाशः) भवति ।

लोभથી અને કંજૂસાઈથી ધનનો સંગ્રહ કરવાથી
કશો લાભ નથી. સોમનાથના મંદિરની સંપત્તિ જેમ
લૂંટાઈ તેમ તેનો નાશ જ થવાનો. સરખાવો :

કૃપણેન સમો દાતા ભુવિ કોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અસ્પૃશન્નેવ વિત્તાનિ યઃ પરેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ ॥

— વ્યાસ

૭

પરિચર — સેવા કરવી.

સ્થૈરકથા: — સહેજમાં બોલેલાં વચનો.

પાઠાન્તર — ૨. તે ન ઉપદેશમ્—નો સદુપદેશમ્ ।

૮

અંબરચણ્ડ — (૧) વહ્નનો કકડો, ધોતિયું;

(૨) આકાશનો ભાગ.

સંઘીત: — સંઘે—ઢાંકવું, લપેટવું, વીંટાળવું.

ચન્દ્રમા: — ચન્દ્રમસ્ તું પ્રથમા એકવચન.

દૌર્ગત્યં — કફોડી દશા, દુર્ગતિ.

પૌર્ણિમાની રાત્રે જે આકાશમાં ચંદ્ર ફર્યો તેમાં જ
બીજે દિવસે સૂરજને ફરતો જોઈ, કવિને થયું કે જે
વચ્ચે એક જ ધોતિયું છે. એકે ઉતાર્યું તે બીજો પહેરે છે !

૧

વૃત્તિ — (૧) ગુજરાનું સાધન, આજીવિકા;
(૨) સ્વભાવ.

લુઠ્ઠક — શિકારી.

ધીવર — માછી.

પિશુન — નીચ, સ્વલ.

વિહિત — કૃત, યોગ્ય, નિર્દોષ.

સંતોષવિહિતવૃત્તિ: — સંતોષેણ વિહિતા કૃતા વૃત્તિ:
યેન સઃ । યદ્દચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ ।

સરસાવો : અકારણાવિષ્કૃતવૈરદારુણાઃ (સ્વલાઃ) ।

— વાળ

૧૦

અફીણનો બંધાણી વિચારો અફીણ શું સ્વાસ્થ્ય ?
અફીણ જ તેને સ્વાસ્થ્ય જાય છે.

કાલ અનન્ત છે. આપણે કાલ શું વિતાડી શકવાના
હતા ? આપણે જ ચાલ્યા જઈએ છીએ.

વયમેવ જીર્ણાઃ — આપણે જ પચી ગયા. ભોગ
ભોગવવાથી તૃષ્ણા ઠંડી પડતી નથી, આપણે જ ઠંડા
થઈએ છીએ.

११

परिवर्तिन् — फरनार, चकडोळनी पेठे भमनार.

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

— गीता

ते ज जन्मेलो कहेवाय के जेना जन्म्याथी एटले
के पुरुषार्थ वडे वंशनी उन्नति थाय छे.

वंश — कुळ, खानदान, कोम, जाति.

१२

धरं — मनाक प्रियम् । वधारे साहं, बहेतर.

दुर्गम् — दुःखेन गम्यते यत्र । कठण जग्ग्या, पहाड,
किल्लो वगेरे.

भ्रान्तं — भटकवुं, रखडपट्टी.

वनचर — जंगली पशुओ, जानवरो.

वनेचर — जंगलमां वसनारा भील वगेरे माणसो.

‘मूर्ख’ने ठेकाणे ‘नीच’ अथवा ‘दुष्ट’ पण वापरी
शकाय.

१३

स्तवक — गुच्छो, गोटो.

मनस्विन् — तेजदार माणस; पराक्रमी, पुरुषार्थी,
स्वाभिमान धरावनार.

सरखावो : नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि । — भवभूति.

पाठान्तरमां मनास्विनमूने ठेकाणे मनस्विनाम् जोईए.

૧૪

લાંગૂલ — પૂંછડું.

પિણ્ડશ્ચ — સ્વડાવનારનો (આગળ)

ગજપુંગવ — શ્રેષ્ઠ હાથી. પુંગવ એટલે બઢદ, પણ અહીં
'શ્રેષ્ઠ' એટલો જ અર્થ થાય છે.

તુ — ઝ્યારે, બીજી વાજૂએ.

વાટુ — સુશામતના શબ્દો.

૧૫

પ્રારબ્ધમ્ — શરૂ કરેલું.

પ્રારબ્ધ ચોત્તમં પાઠમાં લૂચી છે. ઉત્તમ લોકો
નીચ લોકો જેમ ડરે છે તેમ ન ડરતાં શરૂઆત કરે છે
અને પ્રારંભ કરીને (પ્રારબ્ધ) મધ્યમ લોકોની પેઠે તેનો
પરિત્યાગ પણ કરતા નથી. સરસાવો :

અનારમ્ભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

પ્રારબ્ધસ્યાન્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

અને ' કર્મ ઝ્યાયો હ્યકર્મેણઃ ' ।

૧૬

મહાર્હાઃ — મહાન્ અર્હેઃ (મૂલ્યં) યેષાં તે । મોંઘા,
કીમતી.

ભીમવિષ — ભયંકર વિષ.

ભીર્તિ ન ભેજિરે — બીક રાખી નહિ, સેવી નહિ.

સમુદ્રમંથન વચ્ચે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાં હાલાહલ વિષ પણ નીકળ્યું. છતાં અમૃત મળે નહીં ત્યાં સુધી દેવદાનવોએ મંથન બંધ રાખ્યું નહિ.

કોઈ પણ મહાન પ્રયત્નને અંગે શરૂઆતથી જ અલ્પ લાભ અને મહાસંકટો આવે છે. અલ્પ ફળોનો સ્વીકાર કરવાથી તેટલી તપસ્યા ઘટી જાય છે, અને મહાફલ દૂર દૂર જાય છે.

૧૭

આજ્ઞા — હકૂમત, સત્તા.

બ્રાહ્મણાનામ્ — બ્રાહ્મણાદીનાં સર્વવર્ણાનામ્ । ધર્મપરાણાં વિદુષાં વા । આને ઠેકાણે ‘સજ્જનાનાં’ કે ‘દુર્બલાનાં’ એવું મૂકશું ?

સત્તા, કીર્તિ વગેરે છ લાભ (ગુણ) જો ન થાય તો રાજાનો આશ્રય કરવામાં શો સાર ?

ન પ્રવૃત્તાઃ — પ્રાપ્ત થતા નથી, સધાતા નથી.

૧૮

મોટા મોટા નાગોના માથા પર એક મણિ હોય છે અને રાત્રે તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ પડે છે, એવી એક માન્યતા લોકોમાં ચાલતી આવેલી છે. મણિમાં અનેક સારા ગુણો હોય છે, પણ સર્પ તો ભયંકર જ હોય છે. દુષ્ટ માણસ વિદ્વાન કે હુન્નરી હોય તો તે વધારે ભયંકર નીવડે છે.

ઉત્પલ — કમલ. ઉત્પલકોમલ — કમલ જેવું કોમલ.

મહા (મોટા) શૈલ (પર્વત)ની શિલાના સંઘાત (સમૂહ) જેવું કર્કશ (કઠોર, મજબૂત, અડગ).

વિપદિ ધૈર્યમ્ । અથ અભ્યુદયે ક્ષમા ।

વૈભવ હોય ત્યારે મોટા લોકો બીજાનાં દુઃખ જોઈ કોમલ થાય છે. તેમનું હૃદય ક્ષટ પીગळી જાય છે. પણ જ્યારે તેમના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે તેઓ પોતાના પ્રત્યે કઠોર થાય છે; કષ્ટ વેટતાં ડગતા નથી, શીલ છોડતા નથી.

નીતિ — સદાચાર, વ્યવહારકુશલતા, કુટિલતા, દાવપેચ. એમ વિવિધ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

નીતિનિપુણા: — ચતુર મુત્સદ્દીઓ.

લક્ષ્મી: — સંપત્તિ, વૈભવ.

ધીર — વિચારવાન, ડાહ્યો. ધી (બુદ્ધિ) ચલાવનાર તે ધીર.

‘ચાર લોકો કહે તેમ ચાલવું,’ ‘નુકસાન ન થાય એટલું ધીર જોવું,’ ‘પોતાને બચાવીને બને તો બીજાનું મહત્ત્વ કરવું,’ એમ માનનારા આજે ઘણા થયા છે. તેથી જ આજનો જમાનો હલકો થયો છે. ‘જે નેક દેખાય

તેને જ વઢ્ઘી રહેવું, તેની જ હિમાયત કરવી, અને તેમ કરતાં જે આવી પડે તે છુટી સાથે વધાવી લેવું, ' એ લક્ષણ વીરયુગનું છે.

૨૧

નમ્રા: — (૧) નીચે નમેલા; (૨) વિવેકી, વિનયશીલ.

ઉદ્ગમ — ઊગવું તે.

ઘના: — વાદળાં.

નવામ્બુ — નવું પાણી.

ભૂમિવિલંબિન: — જમીન તરફ નીચે झૂકેલા.

અનુદૂધતા — ઉદ્ધત નહિ એવા, નમ્ર.

झાડો પોતાનાં ફલો બીજાને આપે છે; મેઘ પોતાનું પાણી બીજા માટે વર્ષે છે; સત્પુરુષો પણ પોતાની સંપત્તિ પરોપકારમાં खર્ચે છે; અને તેમ કરતાં તે ત્રણે ગર્વ કરતા નથી, નમ્ર રહે છે.

૨૨

શ્રુત — વિદ્યા, શાસ્ત્ર, મળતર. વેદને શ્રુતિ કહે છે.

શ્રોત્રિય — વિદ્વાન.

ગુરુમુખથી સાંભળીને વિદ્યા પ્રહ્ણ કરવામાં આવતી તે જમાનામાં આ શબ્દ તૈયાર થયો છે.

પાણિ — હાથ.

દરેક વાક્યમાં વિભાતિ (શોમે છે) એ ક્રિયાપદ લેવું જોઈએ.

૨૩

સારો સ્નેહી શું શું કરે છે તે આ છોકમાં
વર્ણવ્યું છે.

મિત્રમ્ — સ્નેહી.

ગુહ્યં — ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વાત.

કાલે — સંકટ સમયે, અર્ણને વચ્ચે.

ન જહાતિ — છોડતો નથી.

૨૪

ઉપચીયતે — વધે.

વિમૃશન્તઃ — વિચાર કરવાવાળા.

વિપદા — વિપત્તિથી.

મુંઝાતા નથી કેમકે વિપત્તિ ટકવાની નથી.

૨૫

કન્દુકઃ — દડો.

કરાવાતૈઃ — કર એટલે હાથ, એના આઘાતોથી.

પાતિતઃ — પાડેલો.

ઉત્પતતિ ઇથ — જરૂર ઊઠે છે.

વૃત્ત — (૧) શીલ, ચારિત્ર્ય; (૨) ગોઠ.

સાધુવૃત્ત — (૧) સજ્જન; (૨) ગોઠ દડો.

સ્થાયિન્ — કાયમ ટકનાર.

અસ્થાયિન્ — ન ટકનાર.

૨૬

આર્ય (શ્રેષ્ઠ) પુરુષ પડે તો પળ દડાના પડવા પ્રમાણે પડે છે. એટલે કે તરત પાછો ઊછળે છે.

અનાર્ય (પામર) માણસ તો જેમ માટીનું ઢેફું પડે તેમ પડે છે.

૨૭

કર્ત્ત્વિત — પજવાયેલો, દુઃખિત.

પ્રમાર્ષ્ટમ્ — પ્રમૃજ્ — મૂંસી નાખવું.

તન્નપાત્ — અગ્નિ, દેવતા.

શિખા — જ્વાળા.

મશાલ નીચે કરીએ તો પળ જ્વાળા તો ઉપર જ જવાની.

ટિપ્પણ

સદ્બોધશતકમ્

મંગલાચરણ

દિક્કાલાયનવચ્છિન્ન — દિશા, કાઠા ઇત્યાદિથી
અમર્યાદિત; સ્થલકાઠા વગેરેથી પર.

ચિન્માત્રમૂર્તિ — ચિન્માત્ર મૂર્તિ: યસ્ય । કેવલ
(શુદ્ધ) જ્ઞાન એ જ જેનું સ્વરૂપ છે તે.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । — તૈત્તિરીયોપનિષદ્

સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય — સ્વાનુભૂતિ: એવે એક માને
પ્રમાણ જ્ઞાનસાધન યસ્ય સઃ તસ્મૈ । સ્વાનુભૂતિ આત્મસાક્ષા-
ત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એક સાધન છે તેને.

૧

પ્રચ્છન્ન — ગુપ્ત, ગૂઢ.

ગુપ્ત — રક્ષાણું, સુરક્ષિત

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિદ્યાની પ્રશસ્તિ અનેક રીતે
થયેલી છે:

વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ।

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ — સરખાવો:

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ ।

આ શ્લોકમાં ઘણા રૂપકો હોવાથી અલંકાર મालારૂપક
થાય છે.

२

मूर्धजाः — मूर्ध्नि जाताः मूर्धजाः । माथाना वाळ.
(मूर्धन्-माथुं; जन्-जन्मवुं, पेदा थवुं.)

संस्कृता (वाणी) — शास्त्रसंस्कारयुक्ता ग्राम्यत्वादि
दोषरहिता च । गीतामां तेनुं वर्णेन आम कर्तुं छे :

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

वाग्भूषणं भूषणं — सरखावो

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मो कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

— भवभूति

तम ज

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ।

कुमारसंभव १-२८

३

पतावृशाः — दानशीलाः, चातकाधाराः (श्लोक १५
नुओ)

सरखावोः

याश्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

मेघदूत

तम ज

साधुरेवार्थिभिर्याच्यः क्षीणसत्त्वोऽपि सर्वदा ।

शुष्काऽपि हि नदी मार्गे खन्यते सलिलार्थिभिः ॥

૪

સ્મયદૂષિતા: — ગર્વથી દૂષિત.

અબોધોપહતા: — અજ્ઞાનગ્રસ્તા:

જીર્ણમદ્ગે સુભાષિતમ્ — વિદ્યા અને વચનચાતુરી
કોના આગળ વ્યક્ત કરવી ? તે અંદર ને અંદર સુકાઈ ગઈ છે.

અદેસ્વાઈ, અહંકાર અને અજ્ઞાન કે જડતા એ ત્રણે
કાવ્ય, સાહિત્ય તેમ જ કલાની સાચી કદર કરવામાં
અન્તરાયો છે.

૫

ચલાંચલ — અતિશય ચંચલ. અતિશયતા બતાવવા
માટે 'ચલ'ને અહીં વેવડયું છે. અને તેથી પહેલા ચલના અન્ત્ય
અ નો આ થયો છે. ચલ+અચલ એમ પળ રૂપ બની
શકે છે અને ત્યાં અચલનો અતિચલ એવો અર્થ થાય છે.
નાસ્તિ ચલં યસ્માત્ તત્ । સરસ્વાતો :

લક્ષ્મીસ્તોયતરક્ષભક્ષચપલા વિયુચ્ચલં જીવિતમ્ ।

૬

દુકૂલં — નાજુક રેસાનું કપડું; રેશમી કપડું.

નિર્વિશેષ: આધિક્યરહિત: ભેદરહિત: વિશેષ: ।

મહત્ત્વ વગરનો ફેર, અન્તર

સરસ્વાતો : સર્વા: સંપત્તયસ્તસ્ય સંતુષ્ટં યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનદગૂઢપાદભ્ય નનુ ચર્માવૃતૈવ ભૂ: ॥

— હિતોપદેશ

તથા સંતોષ એવ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

अज्ञः — जानाति इति ज्ञः; न ज्ञः अज्ञः ।

दुर्विदग्ध — कुसंस्कारी, अर्धदग्ध, दुर्विनीत.
विदग्ध-सारी रीते बाळेलुं, परिपक्व, शुद्ध, संस्कार पामेलो,
भणेलो.

सरखावो :

A little knowledge is a dangerous thing;
Drink deep or taste not the Castalian spring.

— Pope

द्विपः — द्वाभ्यां (शुंडया मुखेन च) पिबति इति
द्विपः । हाथी.

सरखावो : अल्पविद्यो महागर्वी ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः ।

—कठोपनिषद्

जुह्वान — आहुति आपतो — आपनार — माणस.

पावकः — अग्नि. पुनाति इति पावकः ।

दोषोने बाळीने पवित्र करनार.

सरखावो : हसन्नपि नृपो हन्ति ।

तेम ज राजसेवा मनुष्याणां असिधारावहेलनम् ।

पञ्चाननपरिष्वङ्गो व्यालीवदनचुंबनम् ॥

— कुवलयानन्द

१०

लोभः — प्राप्तेऽप्यर्थे अधिकप्राप्तीच्छा ।

लोभ बधां पापोनुं मूळ गणाय छे. लोभः पापस्य कारणम् ।

लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्रं रूपमिवेप्सितम् ।

तान् — अखिलान् गुणान् । श्वित्र — कोढ़.

पिशुनता — पाछळथी दोष काढवानी के चाडी खावानी टेव.

तीर्थम् — तीर्यते यत्र तत्तीर्थम् । घाट, पार ऊतरवानो मार्ग, आरो, पवित्र स्थान.

निजाः — पोतीकाओ, सगांवहालांओ.

अपयशो — सरखावो :

संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते । — गीता

११

जहि — मारी नाख. हनू-मारवुं.

पदवी — मार्ग

१२

दुग्धजलभेदविधौ वैदग्ध्यम् — दूध ने पाणी जुदां पाडवानी हंसनी कळा संस्कृत साहित्यमां बहु गवाई छे. सरखावो : नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव कुरुषे चेत् ।

विश्वेऽस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

— भामिनीविलास

૧૩

વિચિત્રમાનસ — હસ્તી ધરાવતી વસ્તુ

શશકવિષાણ અથવા શશશૃંગ, ઘનધ્યાસુત,
સ્વપુષ્પ ઇ. શબ્દો અસંભવિત વસ્તુ માટે વપરાય છે.

બોલવા ઉપરથી માણસની લાયકાત જણાઈ આવે છે.
ન નીચજાતસ્ય લલાટશૃંગમ્, કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યથા યથા મુચ્ચતિ વાક્યવાણં તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥

૧૪

દુધુક્ષસિ — તું દોહવાને ઇચ્છે છે. ‘દુહ્-દોહવું’નું
આ ઇચ્છાદર્શક રૂપ છે.

અનિશમ — હંમેશ

અતિ સંક્ષેપને કારણે આ શ્લોકમાં બે ઉપમાઓનું
મિશ્રણ (સંકર) થયું છે. સરસ્વાતી :

દુદોહ ગાં સ યજ્ઞાય સસ્યાય મધવા દિવમ્ ।

— રઘુવંશ

૧૫

ગોચર — જ્ઞાત, પ્રત્યક્ષ. ગાં (ઇન્દ્રિય)+ચર ।

અમ્ભોદવર — મેઘથ્રેષ્ઠ (અમ્ભસ્ + દ + વર)

કાર્પણ્યોક્તિ — દીન વચન

ચાતક પક્ષી વિષે સંસ્કૃત કવિઓનો સંકેત છે
કે, તે આકાશમાંથી પડતું પાણી જ પીએ છે અને વાકીનો
વચન તે પડવાની રાહ જુએ છે. તે ઉપરથી ઉત્કટ પ્રતીક્ષા

માટે, ચાતકની જેમ રાહ જોવી એવી કહેવત થઈ પડી છે.
સરસ્વાતો : ધરણીપતિતં તોયં ચાતકાનાં રુજાકરમ્ ।

યાચના કરવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વમાન ધરાવનાર માણસને
કેટલી મનોવેદના થાય છે તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે.

દેહીતિ વક્તુકામસ્ય યદ્ દુઃખમુપજાયતે ।

દાતા ચેત્તદ્વિજાનીયાત્ દયાત્સ્વપિશિતાન્યપિ ॥

— પ્રસંગાવલિ

૧૬

અયમ્ — લોહું, તાંબું

સ્વાત્યામ્ — સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય ત્યારે
સમુદ્રમાંની છીપો ડુબડે છે અને તેમાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં
તેનાં મોતી થાય છે, એવી માન્યતા છે.

પાત્રવિશેષે ન્યસ્તં ગુણાન્તરં વ્રજતિ શિલ્પમાધાતુઃ ।

જલમિવ સમુદ્રશુક્તૌ મુક્તાફલતાં પયોદસ્ય ॥

વરાહમિહિર ૧૬-૧૩

સાવત તેવી અસર.

૧૭

તે — તેઓ, જાણીતા, લોકપ્રસિદ્ધ.

કૃશાનુ — અમ્મિ

કુદરતી ઘટના ઉપરથી નૈતિક તત્ત્વ ઘટાવવું અથવા
તેની ઉપર ભાવારોપણ કરવું, એ આંગ્લ કવિઓની એક
સ્વાસિયત મનાય છે. પણ તે ભર્તૃહરિ જેવા પ્રાચીન
કવિમાં પણ બહુ સુંદર રૂપમાં મળી આવે છે.

मित्रापदं — आपत्ति ज मित्रतानी साची कसोटी छे.
निकषग्रावा तु तेषां (मित्राणां) विपत् । — हितोपदेश

१८

एक दरिद्री माणसे स्मशानमां पडेल्ला शबने पोताना
दारिद्र्यभार साथे थोडा वखत माटे साटु करवा वीनव्युं. पण
शबे विचार कयों के आ तो खोटनो वेपार छे तेथी एणे
तेने जवाब न आपवानुं ज उचित मान्युं.

सरखावो : दारिद्र्यान्मरणाद् वा मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥

— मृच्छकटिक मां चारुदत्त

१९

मदः — हाथीना गंडस्थळमांथी झरतो मद, दान.

सत्त्ववत् — तेजस्वी, बळवान

सरखावो : तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । — कालिदास

२०

पाद — पग, किरण

इनक्रान्तः — सूर्यक्रान्तमणि

निकृति — अपमान

यद्...तद् — जो...तो पछी.

धूळने विषे पण एक कविए आम ज कह्युं छे :

पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्निमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥

२१

अवखजेर — कचरानो ढगलो, उकरडो
कूकवाकु — कूकडो (कूकेण गलेन वक्कित इति ।)
सरखावो : वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो
बुभुक्षिता नैव नृणं चरन्ति ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥

२२

सरखावो :

इक्षोरग्रात्कमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।
तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥

— शार्ङ्गधरपद्धति

वे दुर्जनो जो पासे आवे तो वखत जतां तेमनो संबंध
वधारे ने वधारे वगडतो जाय छे, ज्यारे सज्जनोनो संबंध
वधारे ने वधारे स्निग्ध थतो जाय छे.

२३

धैर्यम् दृढचित्तत्वम् ।

मनसो निर्विकारत्वं धैर्यम् सत्स्वपि हेतुषु ।

युधि विक्रमः — युद्धे चाप्यपलायनम् । — गीता ।

अभिरतिः — प्रीति, संग्रहेच्छा

२४

अकारणविग्रहः — कारण विना लडवाड.

सरखावो : अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न
विद्यते ।

— बाण

योषित् — स्त्री

अज्ञाहेच्छुक्त — (तेमनो उत्कर्ष) सहन न थवो ते,
अदेखाई

२५

प्रणयिता — भक्ति, निष्ठा (प्रणय-प्रेम, भक्ति)

प्रकृतेः प्रकृत्या महताम् । स्वभावे
मोटाओना

करे श्लाघ्यः त्यागः —

दानेन पाणिः (विभाति) न तु कंकणेन ।

मुखं सत्या वाणी — किं वाचां मण्डनम् ?
सत्यम् । — शंकर

श्रुतमधिगतं च श्रवणयोः —

श्रोत्रं श्रुतेन एव (विभाति) न कुण्डलेन ।

२६

पद्म — सूर्यथी विकसतुं कमल

कैरव — चन्द्रथी विकसतुं कमल, कुमुद

विकचीकरोति — विकसित करे छे, खोलवे छे.
विकच — विगतः कचः यस्मात् । प्रफुल्ल, स्फुट. (कच—घडी)

नाभ्यर्थितोऽपि नो संबन्ध दिनकर, चन्द्र तथा
जलधर त्रणे साथे लेवानो छे.

कृताभियोगाः — कृतः अभियोगः उत्साहपूर्वकः
यत्नः यैस्ते । कृतोद्योगाः ।

स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ।

२७

शाल्योदनः— शालि नामना चोखानो- कमोदनो-भात
मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्य अस्तीति । उदार —
उन्नत — मनवाळो

कार्यार्थी — कार्य अर्थयते इति । काम करवा मागनार
(विद्यार्थी, धनार्थी इ. ना जेम)
सरखावो : सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
तेम ज क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।

२८

अंभिमुखनिहत — सामी छातीए घवायेलो
साधुवादः — ‘ साधु साधु ’ इति वादः उक्तिः ।
‘शाबाश,’ ‘ शाबाश ’ना पोकारो, जयजयकार
तिष्ठतु तावत् — सरखावो :
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
— गीता

२९

अवधार्या — विचारदी घटे छे.
आविपत्तेः — मरण पर्यंत
विपाकः — (पच-रांधवुं) रांधवुं ते; पक्वता, फळ,
परिणाम
अतिरभसकृत — अति उतावळथी करेलुं, वगर
वचार्ये करेलुं

સરસ્વાતો : સહસા વિદધીત ન ક્રિયાં, અવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।

— ભારવિ

૩૦

દિશતિ — ઉપદેશે છે, વતાવે છે, આપે છે.

અપાકરોતિ — (અપ+આ+કરોતિ) દૂર કરે છે.

સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગોની મદદથી અનેક અર્થભેદ સહેલાઈથી ઉપજાવી અને બતાવી શકાય છે.

સત્સંગતિઃ° — સરસ્વાતો :

સંગઃ સતાં કિમુ ન મજ્જલમાતનોતિ । — જગન્નાથ પण्डित

સતાં હિ સંગઃ સકલં પ્રસૂતે ।

— સમાતરજ્ઞ

સતાં સદ્ધિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવતિ ।

— ભવભૂતિ

૩૧

પેશ્વર્યમ્ — ઈશ્વરસ્ય ભાવઃ । સ્વામિત્વ, વૈભવ

ઉપશમઃ — શાન્તિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયજય

વિત્તસ્ય° — સાત્ત્વિક દાનનું આ લક્ષણ જ છે.

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં વિદુઃ । — ગીતા

પ્રભવિતુઃ — નિગ્રહાનુગ્રહસમર્થસ્ય । પ્રભુતા ધરાવનારનું

સરસ્વાતો :

જ્ઞાને મૌનં, ક્ષમા શક્તૌ, ત્યાગે શ્લાઘાવિપર્યયઃ ।

ગુણા ગુણાનુબન્ધિત્વાત્ તસ્ય (દિલીપસ્ય) સપ્રસવા ઇવ ॥

— રઘુવંશ

શીલં° — સરસ્વાતોઃ કોઽલંકારઃ ? શીલમ્ । — શંકર

૩૨

જલ્પાયતે — જલમિવ આચરતિ । જલવચ્છીતલો
ભવતિ । આ અને બીજા નામધાતુઓ છે, અને તે અય્ પ્રત્યય
લગાડવાથી બને છે.

કુલ્યા — જાબોચિયું.

માલ્યગુણ — હારનો દોરો

સમુન્મીલતિ — વિકસે છે, પ્રકાશે છે

સરખાવો : અહોં વા હારે વા.....શ્લોક ૮૯

૩૩

પરિતર્જયન્તી — ધમકાવતી, બીક બતાવતી.

તર્જ (બીક બતાવવી) ઉપરથી બનેલો તર્જની શબ્દ
અંગૂઠા પાસેની આંગઝી માટે વપરાય છે, કારણ ધમકાવતાં
તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ભિન્નઘટાત્ ઇવ અમ્ભઃ — ફૂટેલા ઘડામાંથી
જેમ પાણી

ચિત્રમ્ — વિચિત્ર, આશ્ચર્યકારક

અહિતમ્ — સ્વવિનાશહેતુભૂતં કર્મ । પરાપકારમ્

૩૪

માનસ — હે મન. કવિ મનને ઉદ્દેશીને પ્રશ્ન કરે છે.

આત્મનીનં — આત્મને હિતમ્ । આત્માને માટે હિતકર.

આત્મલીનં — આત્મનિ અન્તઃકરણે લીનં ગૂઢં
સ્થિતં, ન તુ દૂરસ્થમ્ ।

આન્ત્યાપિ — મૂલથી પણ, ક્યારેક પણ

निर्वृतिः — शांति, मोक्षसुख, परमानन्द
सरखावो : तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
 तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । — कठोपनिषद्

३५

अकिंचन — नास्ति किंचन यस्य सः । जेनी पासे
 कशुं नथी एवो, गरीब, पूरेपूरो अपरिग्रही
दान्त — इन्द्रियनिग्रहवान् ।

निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।
शान्त — यतचित्त, जेणे पोतानुं चित्त काबूमां
 राख्युं छे ते.

सुखमय — आनंददायी, सुखपूर्ण
सरखावो : संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्धनलुब्धानां इतश्चेतश्च धावताम् ॥
 — हितोपदेश

३६

चाटुल — खुशामतखोर
धृष्ट — अविनीत, निर्लज्ज, धीट.
अप्रगल्भ — बीकण, असंस्कारी, गामडियो.
अभिजात — संस्कारी, कुलीन, खानदान
गहनः — दुःखेनापि अवगन्तुं अशक्यः ।
सरखावो : वरं वनं वरं वह्निः वरं भारोपजीवनम् ।
 पुंसां विवेकहीनानां सेवया न धनार्जनम् ॥
 — सभातरङ्ग

भारोपजीवनम् — हमाली के वैतरुं करीने जीवबुं ते.

३७

असुभंग — मरण. असवः-प्राणाः । आ शब्द बहु-
वचनमां ज वपराय छे.

पदमनुविधेयं च महताम् — अनुयाहि साधु-
पदवीम् । जुओ श्लोक ११

असिधाराव्रत — खांडानी धार उपर चालवा के
सूवा जेवुं अघरुं व्रत, अति विकट कर्म.

सरखावो : क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया ।

दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ — कठोपनिषद्

३८

मध्येपृष्ठम् — पृष्ठस्य मध्यं इति मध्येपृष्ठम्-
अव्ययीभाव समास. जेमके मध्यमहाभारतम् मध्यगङ्गम् इ.

कमठपति — कूर्मावतारी विष्णु

सः एटले शेषः

क्रोडाधीनं कुरुते — खोळामां ले छे.

३९

प्रदानं प्रच्छन्नम् — दान आपे ते तनी कोई पण
जातनी जाहेरात कर्या विना.

संभ्रमविधि—प्रत्युत्थानाभिवादनादिना आदरविधिना
औत्सुक्यम् । ऊठीने उतावळथी सामा जई स्वागत
करवुं ते. **संभ्रम** — आदर, उतावळ.

निरभिभवसार — निन्दारहित

अनुत्सेकः — निरभिमानता

सरखावो : श्लोक ३७

૪૦

ક્ષુત્ક્ષામઃ — ક્ષુધા ક્ષામઃ । મૂલ્લથી ક્ષીણ થયેલો.

વિપન્નદીધિતિઃ — વિપન્ના નષ્ટા દીધિતિઃ દીસિઃ

યસ્ય સઃ । નષ્ટતેજ, તેજોહીન.

ઇમ — હાથી

કેસરી — કેસરઃ (યાઠ) અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ।

સરખાવો : યદિ નામ દૈવગત્યા...(શ્લોક ૨૧મો)

૪૧

વાહવ — વહવાનલ. સમુદ્રમાં રહીને તેને શોષતો
કાલ્પનિક અગ્નિ

સંમૃત — એકઠી કરેલી

જીમૂતઃ — જીવનસ્ય મૂતઃ પટવન્ધઃ—મેઘ

સરખાવો : યસ્મિન્ જીવતિ જીવન્તિ વ્રહ્મવઃ સોઽન્ન જીવતિ ।

વાયસાઃ કિં ન કુર્વન્તિ ચઞ્ચ્વા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥

—પંચતંત્ર

તથા પ્રજાનામેવ મૂન્યર્થે સ (દિલીપઃ) તામ્યો બલિમગ્રહીત્ ।

સહસ્રગુણમુત્સ્રઘ્નું આદત્તે હિ રસં રવિઃ ॥ — રઘુવંશ

૪૨

મનસિ વચસિ — મનોવાકકાયૈઃ પુણ્યકર્માચરણે
રતાઃ । મન, વાણી અને કર્મથી પુણ્યકર્મ આચરનારા.

શ્રેણિ — હાર, પરંપરા.

પર્વતીકૃત્ય — પર્વત જેવું કરીને. આને ‘ ચિવ ’ રૂપ
કહે છે. અમૃતતદ્ભાવે ચિવઃ । પુત્રીકૃતઃ ધવલીકરોતિ ઇ.

वितत — विस्तृत, श्रमपूर्वक करेलुं

पृथु — मोटुं, पहोलुं

मुखर — खूब बोलनार

दुर्मुख — जेनुं मोटुं पण न जोवाय एवो, दुष्ट

साधर्यचर्याः — आश्चर्यकारक आचरणवाळा

क्षान्त्यवा ... दूषयन्तः — आक्षेप के निंदाना कठोर शब्दोथी जेमनां मुख वाचाळ बन्यां छे एवा दुष्ट लोकोनी पिशुनताने पोताना क्षमाशील आचरणथी ज उघाडी पाडी तेमने जाणे टपको आपता, उतारी पाडता, तेमनुं हीनत्व स्पष्ट करता.

सरखावो:

अक्रोधेन जिने कोधं असाधुं साधुना जिने ।

जिने कदरियं दानेन सच्चैनालीकवादिनम् ॥ — धम्मपद
तथा स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान् एकः सतामग्रणीः ।

श्लोक ४१

लज्जा — दुष्कर्मनिवारणहेतुभूतः गुणविशेषः । ब्रीडा इति यावत् ।

अनुवर्तमानाम् — सदाय पाछळ पाछळ आवती; रक्षण करती

सुखम् — सुखेथी

सरखावो:

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।

न त्वहं सत्यमुत्सृष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥

महाभारते भीष्माचार्यः ।

४५

कूर्मः — कौ जले ऊर्मिः वेगः अस्य इति । जेनी
पाणीमां गति छे ते — काचवो

निर्वाहः — चीवटपूर्वक नभाववुं, पार पाडवुं ते
प्रतिपन्नवस्तुषु — हाथमां लीधेली वस्तु, अंगीकृत
कार्य.

गोत्रव्रतम् — कुलव्रत, कुलधर्म

सरखावो:

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।

अम्भोनिधिर्वहति दुःसहवाडवाग्निं

अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

रघुकुलरीति सदा चलि आई । प्राण जाहु बरु बचनु न जाई ।

— तुलसीदास

४६

तदीयद्विषाम् — तेना (केशवना) शत्रुओनुं-राक्षसोनुं

कुलं — रहेटाण, समूह

शिखरिन् — शिखरवाळो — पर्वत

९८

સંવર્તકા:— પ્રલયકાલવર્ષિણ: મેઘવિશેષા: પ્રલયામય:
વા ।

ઝંજિતમ્ — અતિ બલવાન, પ્રભાવશાળી
ભરસહ — ભાર સહન કરે તેવું

૪૭

ઉદન્વચ્છન્ના — સમુદ્રથી ઢંકાયેલી—મર્યાદિત થયેલી.
ઉદન્વત્ — ઉદકાનિ સન્તિ અત્રિ ઇતિ । સાગર.
કલયતિ — માપે છે. કલ્ ક્રિયાપદના સંસ્કૃતમાં
અનેક અર્થ થાય છે અને તેથી આ ધાતુ કામધેનુ કહેવાય છે.
કલતિ: કામધેનુ: ઇતિ વૈય્યાકરણોક્તિ: ।

સ્ફુરદવધિમુદ્રામુકુલિતા: — લસત્પરિચ્છેદ એવ
મુદ્રા (‘સીલ’)તયા મુકુલિતા: પિહિતા: પરિચ્છિન્ના ઇત્યર્થ : ।
સ્પષ્ટ દેખાતી મર્યાદાની છાપ (મુદ્રા—‘ સીલ ’)થી ઢંકાયેલી,
પરિચ્છિન્ન

ભાવા: (સ્થાવરજંગમા:) — (સ્થાવર જંગમ) બધી
દસ્તુઓ

પ્રજ્ઞોન્મેષ: — બુદ્ધિનાં ઉન્મેષ—વિકાસ (સ્ખીલવું તે)
સરખાવો :

ઇતિ પરિમિતિમન્તો ભાન્તિ સર્વેઽપિ ભાવા:
સ તુ નિરવધિરેક: સજ્જનાન્તી વિવેક: ॥

૪૮

પરાર્થઘટકા: — પારકાનું હિત સાધનાર

સ્થાલી — સ્થલતિ તિષ્ઠતિ અન્નમત્ર ઇતિ । થાઠી,
તપેલી

વૈદ્ય — પાંચરાજ.

તિલચલી — તલનો ચોઠ

લાંગલ — હઠ.

અર્કમૂલ — આંકડાનું મૂલ્યું

વૃતિ — વાડ

કોદ્રવ — કોદરો, એક હલકું રુક્ષ ધાન્ય

કર્મભૂમિ — સત્કર્મ કરવા યોગ્ય ભૂમિ, મર્ત્યલોક.

‘ભોગભૂમે’ અથવા ‘ફલભૂમિ’ સ્વર્ગ માટે વપરાય છે.

કર્મભૂમિરિયં બ્રહ્મન્ ! ફલભૂમિરસૌ મતા । — મહાભારત

હેમગિરિ — સોનાનો પર્વત, મેરુ પર્વત. આ પર્વત
પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલો છે અને તેની આસપાસ આજે વિશ્વ
ફરે છે. એવી પૌરાણિક માન્યતા છે.

રજતાદ્રિ — ચાંદીનો પર્વત, કૈલાસ પર્વત. વરફથી
ઢંકાયેલો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશમાં ચાંદીના પતરાથી મઢેલો
હોય એવો દેખાય છે.

તરવસ્તરવઃ તે એવ — તે વૃક્ષો (બદલાયા વિના)
જેવાં હાય તેવાં વૃક્ષો જ રહે છે.

મન્યામહે — મોટો ગગીએ છીએ; માન આપીએ છીએ.

મલય: — હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં આવેલો પર્વત. તેના ઉપર ચન્દનનાં જાડ બહુ થાય છે. તે ઉપરથી ‘મલયજ’નો અર્થ ચન્દન થાય છે.

સરસ્વાતી :

મલયાચલગન્ધેન ત્વિન્ધનં ચન્દનાયતે ।

તથા સજ્જનસગેન દુર્જનઃ સજ્જનાયતે ॥

૫૧

મધવન્ — ઇન્દ્ર. મહ્યતે પૂજ્યતે ઇતિ મધવન્ — મધવા ।

કુલિશ — વજ્ર.

દહમોદ્ગારગુરુભિઃ — અગ્નિની જ્વાળાઓથી દુઃસહ.

ઉદ્ગાર — બહાર આવવું તે, જ્વાળા

ગુરુ — ભારે, દુઃસહ.

તુષારાત્રેઃ સ્ત્રુનુઃ — હિમાલય પર્વતનો પુત્ર, મૈનાક પર્વત.

અસૌ સંપાતઃ — તે (પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ એવું) પતન.

પહેલાં પર્વતોને પાંચો હતી. તે વધેય ઊડતા અને પ્રાણીઓને ભારે ત્રાસ આપતા. એમની સામે દાદ માગવા મુનિઓનું શિષ્ટ મંડલ (deputation) ઇન્દ્ર પાસે ગયું. પ્રાણીમાત્રને આ ઊડતા પહાડોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા ઇન્દ્રે પોતાના વજ્રથી પર્વતોની પાંચો કાપી નાખી. તે વખતે હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક પોતાનો જીવ બચાવવા વાયુની મદદથી સમુદ્રમાં કૂદી પડી સંતાઈ ગયો. એ પૌરાણિક કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

૫૨

ભિન્ન — નષ્ટ થયું, નાશ પામ્યું

મુદઃ (મુદ્ નું બહુવચન) આનંદ, સંતોષ, મનઃસ્વાસ્થ્ય

ઈત્થમ્ — આમ, આવી સ્થિતિમાં

તાદૃક્ — તેવો, અમર્યાદ

સ્વાત્મન્યેવ...મહિમા° — જેના સોનાનું મહત્ત્વ પોતાની અંદર જ સમાપ્ત થયું છે તેવો, જેના સોનાનો બીજા કોઈને લાભ નથી એવો.

અભિન્નો મૃદઃ — માટીથી જુદો નથી એવો, માટી સમાન

૫૩

કૃમિકુલચિત — જીવહાઓની આવાદીથી ભરાઈ ગયેલું — સ્વસ્વદતું

જુગુપ્સા — ઘૃણા. ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)નું ઇચ્છાદર્શક રૂપ છે, પણ તે આ જ સ્વાસ અર્થમાં વપરાય છે

ન શંકતે — શરમાતો નથી

ફલ્ગુતા — તુચ્છતા, અસારતા
સરસ્વાતો : ત્યક્તલજ્ઞો રાજ્યભાગ્ ઇવ ।
અથવા તો ત્યક્તલજ્ઞઃ સુખી ભવેત્ ।

૫૪

ઠ્યાલ — દુષ્ટ ગજ, ભયંકર ભુજંગ. સરસ્વાતો :
ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ । શ્લોક ૬૦ મો

समुज्जृम्भते — प्रयत्न करे छे.

घञ्जमणि — हीरो

संनह्यते — तैयार थाय छे.

सुधास्यन्दि — अमृत स्रवनार, अतिमधुर.

सूक्त(सु+उक्त) — सुभाषित

सरखावो :

न दुर्जनः सज्जनतामुपैति बहुप्रकारैरपि सेव्यमानः ।

भूयोऽपि सिक्तः पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति ॥

५५

प्रसह्य — बलात्कारथी, खूब बळ वापरीने

मकर — मं विषं किरति इति । मगर

प्रचलदूर्मि° — प्रचलन्त्यः ये ऊर्मयः तेषां मालाभिः

आकुलः तम् ।

प्रतिनिविष्ट — सामो थईने बेठेलो, दुराग्रहाक्रान्त,
जिद्दी.

सरखावो : ज्ञानलवदुर्विदग्ध.

अने

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं

स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् ।

श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो

धृतोऽधमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः ॥ कुवलयानन्द

સિકતા: — રેતી. વાલુકા: ની જેમ હંમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે.

પીડયન્ — ઘાળીમાં પીલનાર—પીલીને. પીડ્-દબાવવું

શશવિષાણ — સસલાનું શીંગડું (અસંભવિત વસ્તુ)

બોલવાની સાથે જ જે બે વસ્તુઓનો વિરોધ કે અસંભાવ્યતા સ્પષ્ટ થાય તેને ‘વદતો વ્યાધાત’ કહે છે. એવી સાવ અસંભવિત વસ્તુઓના દાખલા નીચેના શ્લોકમાં એકત્ર આપેલા છે:

एष दन्ध्यासुतो याति स्वपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥

તાનિ — તાન્યેવ.

સકલાનિ — અવિકલાનિ

અપ્રતિહતા — અકુંઠિત

ઉષ્મન્ — ગરમી, હૂંફ

દાટેલાં સ્વજાના ઉપર રહેતું ઉંદર જેવું પ્રાણી પણ ધનની ગરમી (હૂંફ)થી કૂદકો મારી સ્વીટીએ મેરદેલી ભિક્ષાની છોટીમાંથી સ્વાઈ શકે છે, એવી પંચતંત્રના કવિએ વાર્તા કહી છે તે અહીં યાદ આવે છે.

उष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

— દ્વિતીયં તંત્રમ્

उपस्कृत — अलंकृत, शणगारेल, संस्कार आपेल
 प्रदेय — आपवा योग्य
 आगम — विद्या, वेद
 विषय — देश
 कुत्स्य — निंद्य, हलको (कुत्सा — निदा परथी)
 यैः अर्घतः पातिताः — जेमणे ओछी किंमत आंकी
 अर्घ — किंमत, मूल्य.

सरखावो :

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
 न स विरौति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥

— सभातरंगे

(त्रपु — सीसुं, कलाईनी धातु)

ह्रीमति — लज्जावाळा(मां)
 मुनिः — मूंगो, मौनसेवी
 विमतिता — बुद्धिहीनत्व, मूर्खता
 अवलितता — गर्विष्ठपणुं
 मुखरता — वाचाळपणुं. निन्दितं मुखं यस्य विद्यते
 स मुखरः । तस्य भावः तत्ता ।

अङ्कितः — अङ्क — चिह्न, डाघो. ते उपरथी
 अङ्कित — अंकयुक्त, डाघवाळुं, दूषित, वखोडायेलो.
 सरखावो : मौनान्मूकः इ. श्लोक ३६.

आवी परिस्थितिमां बीजा एक कविनो नीचेनो
उपदेश ज ग्राह्य छे.

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।
सर्वथा स्वहितमाचरणीयं; किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ? ॥

अथवा : —

सर्वथा व्यवहर्तव्यं; कुतोह्यवचनीयता ? — भवभूति
को लोकमाराधयितुं समर्थः ।

६०

अधिगतपरमार्थाः — ज्ञानरूप परम तत्त्व जेमणे
हांसल कर्युं छे तेओ

मा अवमंस्थाः—अवगणना करीश नहि.

ह्यस्तन भूतकाळनुं रूप मा साथे निवेधात्मक आज्ञार्थना
अर्थमां वपराय छे.

संरुणद्धि— अटकावे छे, रोके छे, रोकी शके छे

वारणं — बंधन, प्रतिरोधक. वारणः — हाथी

६१

गोचर — गावः (इन्द्रियाणि) चरन्ति अस्मिन्
इति — इन्द्रियोनो प्रदेश—विषय

किमपि — अवर्णनीय

शम् — कल्याण. शम्+कर — शंकर

प्रतिपाद्यमान — दीयमान, अर्पण थतुं

कल्पान्तेऽपि — कल्प एटले ब्रह्मानो एक दिवस.
ते ४३२ करोड वर्षनो थाय. १००० युगोनो एक कल्प
थाय छे. कल्प एटले त्रैलोक्य पण थाय छे.

पुनर्जन्मना सिद्धान्त मुजब आ जन्ममां प्राप्त करेली
विद्या तेम ज संस्कारो बीजा जन्ममां पण आपोआप
प्राप्त थाय छे. विद्या कुलजनवधूरिव जहाति नो
जन्मजन्मानि ।

हर्तुर्न गोचरं याति, दत्ता भवति विस्तृता ।

कल्पान्तेऽपि क्षयं नैति, विद्यारत्नं महद्गुणम् ॥

तान्प्रति मानमुज्झत — तेमनी साथे अहंभावनुं
वर्तन छोडी दो.

६२

प्राणाघाता — प्राणीवधमांथी निवृत्ति. 'न हिंस्यात्
सर्वाणि भूतानि' इति श्रुतिः ।

काले — योग्य वखत

शक्त्या — यथाशक्ति । शक्त्यनुसार

युवति.....परेषाम् — पारकानी स्त्री विषे
वातचीन न करवी ते.

अनिर्वणनीयं हि परकलत्रं नाम । शाकुन्तल ५

विभंगः — नाश.

सामान्यः — सर्वशास्त्रसाधारणः सर्वलोकसाधारणः
सार्ववर्णिकः इति यावत् । सार्वभौम

अनुपहितविधिः — अनुपहतः विधिः यस्य — जेनुं विधान (करवुं) अकुंठित रहे छे — जे परिणाम आपवामां चूकतुं नथी, अमोघ. (२) बीजा कोई पण शास्त्रने भाडे न आवनार.

मनो रागादिरहितं वागदुष्टानृतादिना ।

हिंसादिरहितं कर्म तदेवेश्वरपूजनम् ॥

— एक आधुनिक संन्यासी

६३

किं — ‘किंप्रयोजनम्’ना अर्थमां तेनी जेम ज तृतीया साथे ‘किम्’ वपराय छे.

ज्ञाति — न्यात, दायादो. तंमां कुसंप ने कजियो होय एटले धूळधाणी थवानी ज.

सुहृद् — मित्र (शोभनं हृदयं यस्य); सारुं हृदय (शोभनं निर्मलं हृदयं मनः)

किं सर्पैः —

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् — सारुं काव्य रचवानी शक्ति होय तो राज्यनी शी जरूर ? लोकोनां हृदयो वश करवानी शक्ति होय तो हुकूमतनी जरूर शी ?

अनवद्या — वद्या एटले बोलवा योग्य, स्तुत्य. अवद्या — निंद्य । न अवद्या अनवद्या — अनिंद्य, स्तुतिने पात्र

૬૪

વિષમસ્થિત — સંકટમાં કે અગવડમાં આવી પડેલો

પ્રમત્ત — માનવગરનો

સરસ્વાતો :

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।

૬૫

પ્રત્યક્ષમ્ — અક્ષ્ણોઃ પ્રતિ । અવ્યયીભાવ સમાસ
અક્ષમ્ इन्द्रियम् પ્રતિગતમ્ । તત્પુરુષ

પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં કુરુતે — અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે.

ભગવતીમ્ સત્ક્રિયામ્ આરાધય — ऐश्वर्येवती
સત્ક્રિયાની આરાધના કર.

વ્યસનૈઃ (સંકટૈઃ) વિપુલેષુ ગુણેષુ — જે સાધવામાં
અનેક સંકટો કે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે તેવા ગુણો વિષે.

વિપુલેષુ ગુણેષુ વ્યસનૈઃ આસ્થાં મા કૃથાઃ —
અનેક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પાછલ પડીશ નહિ. વ્યસન-આસક્તિ

‘સર્વે પદં હસ્તિપદે નિમગ્નમ્’ એ ન્યાયે બધા જ ગુણો
‘ભગવતી સત્ક્રિયા’ (સદાચાર)માં આવી જાય છે.

૬૬

ગૃહે — ઘરમાં, કોટામાં, खानામાં

પ્રાણિસારાઃ — પ્રાણી રૂપી સોગટો

અક્ષો — રાત અને દિવસરૂપી બે પાસા.

પાઠાન્તરોમાં બહુકલઃ કાલનું વિશેષણ; બહુકલમ્
ક્રિયાવિશેષણ.

‘કાલ’ અને ‘કાલી’નો કેટલાક ટીકાકારો
શંકર અને પાર્વતી એવો પળ અર્થ કરે છે. જગતનો સંહાર
કરવાનું કામ તો શંકરનું છે જ. શંકર અને પાર્વતીની સોગટાં
રમવાની વાત પળ આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં પ્રચલિત છે.

૬૭

દુર્ગ — દુર્ગમ સ્થાન. દુઃસ્થેન ગમ્યતે અત્રિ ઇતિ ।

વિષમ — વિકટ

સેવા કૃતા નિષ્ફલા — (નીચોની) નિષ્ફલ
સેવા કરી ‘a thankless task.’

કાકવત્ — કાગડાની જેમ

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય બલિ ચ ભુંક્તે ।

આશંક્યા — ડરથી, બીતાં બીતાં, કાગડનો જેમ
કોઈ હાંકી કાઢશે એ બીકથી.

જૃમ્ભ — બગાસું સ્વાસું, મોં પહોલું કરવું, વધવું.

અઙ્ગં ગલિતં, પલિતં મુણ્ડં, દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ્ ।

શૂદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં, તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥

— શંકરાચાર્ય

૬૮

રહસ્યમ્ — સ્થાનગી વાત (ચાલે છે)

વિશ્વેશિતુઃ — (વિશ્વ + ઈશ) વિશ્વ ઉપર રાજ્ય

કરનાર ઈશ્વરના, શંકરના

निर्दौवारिकनिर्दयोक्ति — निर्गताः दौवारिकाणां
निर्दयोक्तयः यस्मात् तत् निर्दौवारिकनिर्दयोक्ति । अतः
अपरुषम् ।

द्वारि नियुक्तः दौवारिकः — द्वारपाळ
पाठान्तरमां निर्दौवारिक...क्तपरुषम् आ आखो
एक समास छे.

६९

शलभः — पतंगियुं
दीपदहने — दीवानी ज्योति उपर
बडिशयुत — आंकडावाळुं
विजानन्तः — विषयाणां विनाशहेतुत्वं सम्यगव-
गच्छन्तः ।

विपज्जालजटिलान — दुःखां के संकटोनी जाळथी
के परंपराथी व्यापेला.

शद्धादिभिः पञ्चभिरेव प . . त्वमापुः स्वगुणेन बद्धाः ।
कुरंग-मातंग-पतंग-मीन-भृंगाः नरः पञ्चभिरश्वितः किम् ॥
— शंकराचार्यः

‘ अश्वित — ग्रस्त ’

कुरंग, मातंग वगैरे एक एक विषयना भोग बने
छे, ज्यारे बुद्धि होवा छतां माणस तो पांचेयनो भोग
बने छे.

૭૦

અરુજમ્ — રોગ રહિત. ન વિદ્યતે રુક્ રુજા યસ્મિન્

અપ્રતિહત — અકુંઠિત

સરસ્વાવો : મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા ।

પારં દુઃખોદધેગેન્તું તર યાદન્ન ભિદ્યતે ॥

મોહમુદ્ગર

તથા ન કૂપસ્થનનં યુક્તં પ્રદીપ્તે વહ્નિના ગૃહે ।

૭૧

શયનમવનિપૃષ્ઠમ્ — શય્યા ભૂમિતલમ્

અનુમન્તું નોત્સહે — (હું) સાંભળી શકતો નથી

નવધનમધુપાનં — નવા જ મઠેલા દ્રવ્યના મદથી

ઉન્મત્ત — આંધળા — થયેલા

સરસ્વાવો:

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં ... સહન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ

કૃપણાઃ । — મૃદુહરિ

૭૨

કૈશ્ચિત્ — બ્રહ્માણે જગત સરજ્યું તેનો તેમ જ તેના મરીચિ, પુલહ ઇ. માનસપુત્રોનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

અપરૈઃ — વિષ્ણુ તથા તેના કૂર્માદિ અવતારો તેમ જ માન્વાતા વગેરે રાજાઓ અહીં સૂચિત છે.

અન્યૈઃ — પરશુરામ, બલિ વગેરે પૃથ્વી જીતી તેને દાનમાં આપી તેનો ઉલ્લેખ છે.

અન્યે ધીરાઃ — અનેક પ્રખ્યાત રાજાઓ આ પદમાં આવી શકે.

चतुर्दश भुवनानि — भूः, भुवर्, स्वर् इत्यादि
चौद लोको. एमां सात उपरना तथा सात नीचेना
लोकोनो समावेश थाय छे.

७३

उपासितगुरु° — उपासितः सेवितः यः गुरुः तस्मात्
लब्धा या प्रज्ञा तस्याः अभिमानेन उन्नताः ।

प्रतन्वन्ति — फेलावे छे.

स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

मानधन — मान-स्वमान-जेनुं धन छे ते

मानद — (१) मानं ददाति इति । बीजाने मान
आपनार. (२) मानं द्यति (शत्रूणाम्) इति । बीजाना
(शत्रुना) माननो नाश करनार.

पराङ्मुख — पराक् मुखं यस्य सः । बेपरवा.

एकान्ततः — अत्यन्त, पूरेपूरा

७४

अभुक्तायां यस्याम् — अहीं पृथ्वीने साधारण स्त्री—
पण्य स्त्री-जोडे सरखावी छे. यस्यां नृपशतैः अभुक्तायां
क्षणमपि न यातम् इति अन्वयः ।

पतयः — पतिओ, राजाओ.

प्रत्युत — ऊलटुं, ने बदले

११३

७५

मृत्पिण्डो° — अहीं समुद्रवल्यांकित पृथ्वीने कवि
एक अणु तरीके ओळखावे छे.

भृशं दरिद्राः क्षुद्राः (राज्ञां गणाः) तत्किमपि
दद्युः अथवा न ददते — माटीना गोळाना ककडा
माटे लडनारा भिखारा अने क्षुद्र एवा आ राजाओ
मागनाराओने कंईक आपे ने न पण आपे.

भागीकृत्य — भाग पाडीने, वहेंची लईने

७६

परपिण्ड — परान्न

सावमान° — अपमान वेठीने पण, पारका पासे
भीख मागीने जीववामां राचनारा.

७७

किं लोभाय — 'भवति' अहीं अव्याहत छे. चतुर्थीनुं
रूप लोभाय परिणाम बतावे छे.

शफरी — नानकडी मालली

स्फुरितेन — हालचालथी, स्फुरणथी.

जातु — खरेखर, कदी.

७८

सिंहः — हिनस्ति इति सिंहः । वर्णविपर्ययात्

सत्त्वानुरूप — पोताना बळ के महत्ताने अनुरूप —
शोमे तेवुं

मांस — मनुए मांसनी व्युत्पत्ति आम आपी छे:

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मासमिहाद्म्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

सरखावो : सिंहः शिशुरपि इति १९. श्लोकः

७९

तुलितविसिनी° — कमळना पांदडा उपरना पाणी
साथे जेने सरखाववामां आवे छे (तेवा अस्थिर, चंचळ
प्राण)

नलिनीदलगतजलमतितरलम् तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

—शंकराचार्य

विवेक — सारानरसानो विचार

आढ्य — संपन्न. धन + आढ्य = धनाढ्य. गुणाढ्य

निःसंज्ञ — बेभान, मूढ

निजगुणकथा° — आत्मस्तुति करवामां पाप रहेलुं छे.
इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैः गुणैः । सुभाषित
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ।

नैषधीय° २-४८

सरखावो:

जठरकुहरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ।

પ્રસાદં નેતુમ્ — પ્રસન્ન કે ખુશ કરવા માટે
 પ્રસન્ને ત્વય્યેવ — તું પોતે જ પ્રસન્ન-સંતુષ્ટ-થાય ત્યારે
 ચિંતામણિ — ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર કાલ્પનિક મણિ
 સ્વયમુદિતા...ગુણે — સ્વયમુદિતા: ચિન્તામણિગુણા:
 યસ્મિન્ તસ્મિન્ ।

વિમુક્ત: સંકલ્પ: — બધી તૃષ્ણાનો જ્યારે ત્યાગ
 કરાયો હોય — અન્ત આવ્યો હોય — ત્યારે કઈ ઇચ્છિત વસ્તુ
 પ્રાપ્ત કરવાની બાકી રહે છે ? ત્યારે બધી જ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત
 થયેલી ગણાય.

વિદ્વદ્ગોષ્ઠી — વિદ્વાનોનો વાર્તાલાપ, કાવ્યશાસ્ત્ર-
 વિનોદ

ગોષ્ઠી — ગાવઃ અનેકાઃ વાચઃ તિષ્ઠન્તિ અસ્યામ્ —
 સભા, સંભાષણ.

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન વા ॥

ગલત્કુષ્ટવપુષઃ : — ગલત્કુષ્ટાનિ વપૂંષિ યાસાં તાઃ
 (રામાઃ)

સમારંભાઃ — શરૂ કરેલાં કાર્યો

પશુ — અનુભવથી જે ડહાપણ શીખતો નથી તેવો
 માણસ, પશુ જેવો જડ

પ્રત્યાશા — તૃષ્ણા

અન્નાગ્નેષાદ — વજ્ર જેવો કઠણ પથ્થર

ઘટિત — બનેલું

આ સંસારની ભોગવિલાસસૃષ્ટિ જ્ઞાંજીવનાં જઠ જેવી છે. તેની પાછઠ પડતાં માણસ કેટલીયે વાર ભગ્નાશ થાય છે. તોપણ તેની નફટાઈ એટલી અનહદ છે કે તે પશુની જેમ ફરી ફરી તેની જ પાછઠ દોંડે છે. તૈર્થા તેનું હૃદય પથ્થર જેવું કઠણ જ હોવું જોઈએ, એમ કવિ કહે છે.

૮૩

અધિનિવસ — આ ક્રિયાપદ વીજી વિભક્તિ લે છે.

સુરનદીમ્ અધિનિવસામઃ — યતિધર્મેણ इत्यर्थः

દારાન્ પરિચરામઃ — ગૃહસ્થધર્મેણ अनुनयामः

ગુણોદારાન્ — ગુણૈઃ उदारान् । सदगुणी (સ્ત્રીઓને)

૮૪

અજ્ઞાનમૂઢો જનઃ — અજ્ઞાનને લીધે મોહમાં પડેલો.

અજ્ઞાનેનાષ્ટતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ । — ગીતા

સંખ્યાતિગ — અગણિત, સંખ્યાની પાર

સંદૃશ્ય — નિહાળીને, જોઈને

सरखावोः अतो विमुक्त्यै प्रयतंत विद्वान् ।

संन्यस्तब्राह्मार्थसुखस्पृहः सन् ।

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे — बीजाना मोढा तरफ.
वारेवारे जोबुं ए दैन्यनुं लक्षण छे.

चाटु — खुशामत

प्रत्याशया — पैसा वगेरे मळसे एवी आशा के
लालचथी.

कवि अहीं अन्योक्ति द्वारा साधुचरित माणसना
गुणोनुं वर्णन करे छे.

सरसफल...शाखाः — अन्नवस्त्रनी प्राथमिक
जरूरियातो पूरी पाडनारी तरुशाखाओं

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि — सरखावो : यद वक्त्रं
मुहुरीक्षमे श्लोक ८५.

प्रसभमपगतप्रश्रयाणाम् — साव विनयशून्य थयेंला

दुःखोपात्ताल्प.....भ्रूलतानि — ‘ मुखानि ’नुं
विशेषण छे. दुःखेन अत्यन्तकष्टेन उपात्तं संपादितं
तदल्पमपि यद्वित्तं धनं तेन यो स्मयो गर्वः स एव पवनो
वातः तद्वशात् नर्तिताः चलिताः भ्रूलताः येषां तानि
(मुखानि) ।

सरखावो : गंगातरंगहिमशीकर इ. श्लोक ७६

योगनिद्रां गतः — योगनिद्रा के समाधिमां मग्न थयेलो. योगः विषयान्तरव्यावृत्तिः तद्रूपा निद्रा ।

अभ्यसनम् — अभ्यासः

किं तैः भाव्यं मम सुदिवसैः — एवा मंगल दिवसो हुं जोईश खरो ? एवा सारा दिवसो मने आवशे खरा ?

शृङ्गकण्डूविनोदम् — शींगडुं खंजवाळवानां विनोद — आनंद.

पोतानामां अहिंसा दृढमूलं यतां आसपासनां प्राणीओ स्वाभाविकपणे ज निर्भय थाय छे. अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः । — योगदर्शन

परं ज्योतिः — ब्रह्म

आनंदाश्रुजलं पिबन्ति शकुनाः —

सरखावो : संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः इ. श्लोक ८७

अंकेशयाः — अङ्के शरते ते अंकेशयाः (अलुक् समास) — खोळामां सूतेला.

मनोरथोप ... कौतुकजुषाम् ' अस्माकम् ' नुं विशेषण छे.

मनोरथोपरचितप्रासाद — हवाई बंगला

अस्माकं आयुः परिक्षीयते — अमारी जिदगी वही जाय छे.

મળૌ વા લોષ્ટે વા — સરસ્વાતોઃ સમલોષ્ટાશ્મકાશ્વનઃ ।

સ્ત્રીણમ્ — સ્ત્રીઓનો સમૂહ

સ્ત્રીણના ત્રણ અર્થ થાય છે. ૧. સ્ત્રીઓનો સમૂહ,
૨. સ્ત્રીપણું, ૩. સ્ત્રીઓને વશવર્તી.

સમદૃશઃ — સમા સમાના દક્ યસ્ય સઃ સમદૃગ્ ।
તસ્ય ।

પુણ્યારણ્યે — તપોવને

ઉષિત્વા — રહીને

સ્વયમ્ — પોતાની મેળે

અતુલપારેતાણ્ય — આ ચતુર્થીનું પદ પરિણામ
બતાવે છે. *પરિતાપં દાતુમ્ ।

વિષયોનો વિયોગ અનિવાર્ય જ છે, તો તેમનાં ત્યાગ
કરવાનું શ્રેય આપણે જ કેમ ન લેવું? એમ કરતાં
પામરતામાંથી તેમ જ અનેક વિટંબણામાંથી વચી જવાય છે,
અને અપાર શાંતિનું સુખ મળે છે.

શમસુખમનન્તમ્ — અપાર શાન્તિનું સુખ.

યચ્ચ કામસુખં લોકે યચ્ચ દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

તેમ જ ગીતામાં

તૃષ્ણાશમસુખસ્યૈતં નાર્હતઃ ષોડશીં કલમ્ ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

૧૧

તથાપિ — તોપણ. અહીં ‘તસ્માદ્ધિ’ (તથી)ના અર્થમાં લેવું ઘટે.

સમસ્ત જગત કર્માધીન છે; તેથી ડાહ્યા માણસે વિચાર કરીને કામ કરવું ઘટે.

સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ।

અહં કરોમીતિ વૃથાભિમાનઃ સ્વકર્મસૂત્રપ્રથિતો હિ લોકઃ ॥

— યોગવાસિષ્ઠ

૧૨

હતવિધિ — હત - દુષ્ટ, મૂઝો. ‘દગ્ધ’ પણ આ અર્થમાં વપરાય છે.

વિધિઃ — વિધિ (નસીબ), બ્રહ્મદેવ

પ્રતિનિયત — કોઈ પણ કાર્યનું ચોક્કસ એવું કોઈ એક ફલ આપવાની શક્તિ ધરાવનારો (ગમે તેવું ફલ આપવાની અશક્તિ આમાં ધ્વનિત છે).

ન હિ કર્માણિ ક્ષીયન્તે । — મહાભારત

ફલં કર્માયત્તમ — વાવે તેવું લણે, એ ન્યાયથી ફલ કર્માધીન છે.

ન યેભ્યઃ પ્રભવતિ — જેમની આગળ એનું કશું ચાલતું નથી.

કર્મનો અટલ નિયમ અહીં વતાવ્યો છે.

યથા ધેનુસહસ્રેષુ વત્સો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તથા પૂર્વકૃતં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥

કુલ્લાલવત્ નિયમિતઃ—કુંભારની જેમ (બ્રહ્માંડરૂપી વાસણની અંદર) અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં નિમાયેલો, રખાયેલો—રખાયો, રોકવામાં આવ્યો.

ગહન—અરણ્ય, ત્રાસદાયક

રુદ્રઃ — રોદયતિ (અસુરાન્) इति रुद्रः ।

કપાલપાણિપુટકે — કપાલે ચ પાણિપુટકે ચ ।

સ્વયં મહેશઃ, શ્વશુરો નગેશઃ, સુતો ગણેશશ્ચ, સસ્વા ધનેશઃ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શમ્ભોઃ ; બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ! ।

સૂર્યો બ્રામ્યતિ — સરતિ આકાશે इति सूर्यः ।

સુવતિ કર્મણિ લોકં પ્રેરયતિ इति वा । પહેલી ત્રણ લીટીથી અહીં વાક્યરચના જુદી પડે છે. આને ‘ પ્રક્રમભંગ ’ કહે છે

કર્મનાં કાયદો કોઈ પણ ઉથાપી શકતું નથી. વધાને એને તાંબે થવું જ પડે છે. કૃત (The Immutable Law) અથવા બ્રહ્મ વિષે ઉપનિષદમાં વર્ણન કર્યું છે:

ભયાદસ્યામિસ્તપતિ ભયાન્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રશ્ચામિશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પશ્ચમઃ ॥

દશાવતાર — મત્સ્યકૂર્મો વરાહશ્ચ નરસિંહાથ વામનઃ ।

રામો રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ બુદ્ધઃ કલ્કી ચ તે દશ ॥

‘ પૃથ્વી ઉપર તારે દસ વાર જન્મ લેવો પડશે ’ એવો દુર્વાસા ઋષિએ શાપ આપ્યાથી વિષ્ણુને દસ અવતાર લેવા પડ્યા. (કલ્કી અવતાર તો બાકી છે.)

ઉહ્લાપ — ઠપકો, નિંદા, ગાઠ

કથમપિ — મહા મુસીબતે, જેમ તેમ કરીને.

ચિત્તસ્તમ્ભઃ કૃતઃ — મનની લાગણીઓ દબાવી
દીધી

મોઘાશા — જેની ઇચ્છા અથવા મનોરથ નિષ્ફળ
ગયા છે તે. આશામાં સપડાણો માણસ ગમે તેવી વિટંબણાઓ
સહન કરવા તૈયાર થાય છે.

તે ધન્યાઃ પુણ્યભાજસ્તે તૈસ્તીર્ણિઃ ક્લેશસાગરઃ ।

જગત્સંમોહજનની યૈરાશાઃશીવિષા જિતા ॥

આશીવિષા — નાગળ

વિધુરા — વિગતા ધૃઃકાર્યભારો યસ્યાઃ સા ।

(સાધનાભાવને લીધે) જેને કશું કામ નથી એવી;
મૂંઝવણ કે દુઃખને લીધે વિષ્ણુ થયેલી વિચારી.

નિરન્નવિધુર — અન્ન ન હોવાથી વિહ્વલ કે વિષ્ણુ
બનેલી

ગેહિની — ગેહ - ઘર. એવી જ રીતે ગૃહ ઉપરથી
ગૃહિણી શબ્દ થાય છે.

યાશ્ચાભદ્રં — યાચનાભંગ થવાના ભયથી ગદગદ
વાણીએ તૂટતા અને પડતા અક્ષરે

केदेहीति वदेत् — सरखावो:

देहीति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः पञ्च देवताः ।

मुखान्निर्गत्य गच्छन्ति ह्री-श्री-धी-धृति-कीर्तयः ॥

तीक्ष्णधारेण खड्गेन वरं जिह्वा द्विधा कृता ।

न तु मानं परित्यज्य देहि देहीति भाषणम् ॥ — प्रसङ्गरत्नावलि

९६

क्षान्तं (किन्तु) न क्षमया — ‘अशक्तिमान् भवेत् साधुः’ पण एवी नीति स्वीकारी दरगुजर कर्यु.

त्यक्तं (नाम किन्तु) न संतोषतः — सुखोण त्याग कर्यो त्यारे तेमनो त्याग थयोः पोत समाधानपूर्वक सुखोनो त्याग न कर्यो.

नियमितप्राणैः — प्राणोने रोंकीने, जाण प्राणायाम करीने.

श्रद्धा के भावशुद्धि विना करेलां क्षमा, त्याग, तप के ध्यानमांथी इच्छित फळनी अपेक्षा राखवी वृथा छे. हेतु तेषु फळ.

९७

उपभोगवन्ति — उपभोगो आपनारा — मेळववामां साधनभूत

न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययः — भविष्यकाळमां मळवा विषे खातरी पण नथी एवा

१२४

વાચનાત્મકગ્રહાણિ — ફક્ત વાસનામાં —
કલ્પનામાં - જ પકડી રાખેલા, મનમાં જ રમનારા

વિવેક એટલે જ આત્માનાત્મવસ્તુવિચાર; એ હોય
નો તેનું આ પરિણામ અનિવાર્ય જ હોય.

૯૮

શિર:શેષ: — શિર: એવ શેષ: યસ્ય સ: (રાહુ:) ।

સમુદ્રમંથન વખતે રાહુકેતુણ અમૃત ચાહ્યું. તે ગળા
નીચે ઊતરી જાય તે પહેલાં જ દેવોએ તેમનું ડોકું ડાઘી
દીધું. તથા ગ્રહણ વખતે સૂર્ય તથા ચંદ્રનો તેઓ ગ્રાસ કરે
છે — બલકે તેમના ગળી જવાને પરિણામે જ ગ્રહણો થાય
છે. પણ થાંડા વખત પછી તેઓ તેમને છોડી દે છે. એવી
પૌરાણિક માન્યતા છે. એમ શત્રુને પણ છોડી દેવામાં કવિ
રાહુની મોટાઈ બતાવે છે.

૯૯

મિથ્યા વ્રહ્મ જિજ્ઞાસે — સાધુ હોવાનું અભિમાન
તું રાખીને વૃથા કષ્ટ વેટે છે.

પારકાનું દુઃખ દૂર કરે તે (પરદુઃખભંજન) જ સત્પુરુષ
નામને લાયક ગણાય.

૧૨૫

પૃથુ — વિશાળ, વિસ્તીર્ણ. આ શબ્દ ઉપરથી જ પૃથ્વી શબ્દ બન્યો છે.

કૂર્મઃ — વિષ્ણુએ કૂર્માવતાર લઈ પૃથ્વીને પોતાના પીઠ ઉપર ઝૂંચકી હતી.

ધ્રુવ — ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર ધ્રુવ તપને પ્રભાવે તારામંડળના મધ્યમાં સ્થાન પામ્યો. આજે જ્યોતિર્મંડલ (તેજસ્વિચક્રમ્) તેની આસપાસ ફરતું આપણે જોઈએ છીએ.

સંજાતવ્યર્થપક્ષાઃ — (૧) સંજાતાઃ ચ તે વ્યર્થાઃ સંજાત-વ્યર્થાઃ । તેષાં પક્ષો યેષાં તે । જેમનો જન્મ નિર્વ્યર્થ છે એવાના પક્ષમાં મળેલા; (૨) વ્યર્થો પક્ષો સ્વાર્થેપરમાર્થ-લક્ષણો ઇહપરલોકલક્ષણો વા યેષાં તે વ્યર્થપક્ષાઃ । સંજાતાશ્ચ તે વ્યર્થપક્ષાશ્ચ । ઇહલૌકિક તેમ જ પારલૌકિક બેમાંથી એકય હિત જેમણે સંપાદન કર્યું નથી એવા; (૩) સંજાતાશ્ચ તે વ્યર્થાશ્ચ પક્ષાઃ યેષાં તે । જેમને પાંચો છે પણ તે નકામી જેવી છે, એવાં (ઉદુંવરના ફલ્ગુમાંનાં મગતરાં.)

ઉદુંવરમશક શબ્દ ‘કૂપમણ્ડક’ની જેમ જ સંકુચિતપણું બતાવે છે.

નોપરિષ્ઠાત્ ન ચાધઃ — ન ઉપર ન નીચે; કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નહિ. ધોબીનો કૂતરો ન ઘરનો ન ઘાટનો.

૧૦૧

વિરસાયાસ — રસહીન કે નિષ્ફલ પ્રયત્ન

દુરધ્યવસાય — દુરાગ્રહ, મૂર્ખાઈભરેલો ધંધો

વ્યપેતાનિજક્રમાઃ — (૧) પોતે સ્થિર રહીને પૃથ્વીને
આધાર આપવાનું જેમણે છોડ્યું છે. (૨) પોતાની મર્યાદા
જેમણે ઓળંગી છે એવા.

કુલશિખરિણઃ — કુલપર્વતો સાત ગણાય છે :

મહેન્દ્રો, મલયઃ, સહ્યઃ, શુક્તિમાન, ઋક્ષપર્વતઃ ।

વિંધ્યશ્ચ, પારિયાત્રશ્ચ, સપ્તૈતે કુલપર્વતાઃ ॥

સામાન્યપણે પર્વતો તથા સમુદ્રો પોતાની મર્યાદા
ઓળંગતા નથી, પણ કલ્પના અંત વચ્ચે તેઓ પણ ચલિત
થાય છે. પણ મહાન વ્યક્તિઓ આવે વચ્ચે પણ ધીરજ
કે હિંમત હારતી નથી. સરસ્વાતી :

દર્શિતભયંઽપિ ધાતરિ ધૈર્યધ્વંસો ભવન્ન ધીરાણામ્ ।

તેમ જ : — ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે

વિકસતિ યદિ પદ્મં પર્વતાનાં શિખાગ્રે ।

પ્રચલતિ યદિ મેરુઃ, શીતતાં યાતિ વહ્નિઃ

ન ચલતિ સ્વલુ વાક્યં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ॥

૧૦૨

મનઃ શંકરં પ્રપન્નમ્ અન્વિચ્છતિ, એ મુખ્ય
વાક્ય છે. બાકીનાં બધાં પદો મનનાં વિશેષણો છે.

ચાપલ — ચંચળતા, અસ્થિરતા

વિકલ્પવિસ્તાર — શંકાકુશંકાઓનો વિસ્તાર

૧૦૩

વિતીર્ણે સર્વસ્વે — સર્વસ્વ આપી દર્શને
વિગુણપરિણામાઃ વિધિગતીઃ — વિચિત્ર કે
દુઃખદ પરિણામવાળી વિધિની ઘટનાઓ; દૈવદુર્વિલસિતાનિ.
ત્રિયામા — ત્રણ પ્રહરવાળી-રાત્રિ
પુણ્યારણ્ય — પવિત્ર વન, તપોવન
'વિરસપરિણામાઃ' પાઠમાં વિરસ એટલે દુઃખપૂર્ણ.
ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્ત્વમાનશુઃ ।
— વૃહદારણ્યકોપનિષદ્

૧૦૪

કિમ્ — કિં કાર્યમ્, કિં પ્રયોજનમ્, કોઽર્થઃ । તેનો
શો ઉપયોગ ? આ અર્થમાં આ વધા શબ્દો તૃતીયા સાથે
વપરાય છે.

કિં વેદૈઃ — સરસ્વાતોઃ

નાનુધ્યાયાદ્ બહૂન્ શબ્દાન વાચ્યો વિગ્લાપનં હિ તત્ ।

— વૃહદારણ્યકોપનિષદ્

સ્વર્ગગ્રામકુટીનિવાસફલદ — વેદ, સ્મૃતિ
વગેરેથી મળતા ફલમાં કશો દમ નથી, એ બતાવવા ગ્રામ
અને કુટી શબ્દાનો ઉપયોગ કરી સ્વર્ગનિવાસની તુચ્છતા
કવિએ બતાવી છે.

કર્મક્રિયાવિભ્રમઃ — યજ્ઞયાગ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓનો
વિલાસ-પસારો.

૧૨૮

प्लवा येनेऽवहा यजहवा अष्टादशोक्तिं ह्यवरं येषु कर्म ।

— मुण्डकोपनिषद्

मुक्त्वा — वाद करीने, सिवाय

स्वात्मानन्द — स्वस्मिन् आत्मनि य आनन्दः
तस्य यन्पदं तस्मिन् यः प्रवेशः तस्य कलनम् करणम् ।
आत्मसाक्षात्कार.

शेषाः वणिग्बृत्तयः — बाकीना तो वाणियावेडा छे.

१०५

पेशल — दक्ष, कुशल

विकल्पजल्प — शंकाकुशंकायुक्त एवा वकवाद

मुखर — वाचाळ

हार्थी चलत है अपनी गतमें कुतर मुक्त है वाकु मुक्त्वा दे ।

— कवीर

तुल्यप्रियाप्रियो धारः तुल्यानन्दात्मसंस्तुतिः । — गीता

१०६

स्मरतिमिर — काम-विकार ए ज अंधकार अथवा
कोई नेत्रगोग (तिमिर) तेना संस्कारोथी उत्पन्न थयेलुं
(अज्ञान).

पटुतरविवेकांजनजुषाम — सदसद् वस्तुनो
विचार करवामां विशेष कुशल एवा जे विवेक ए ज अंजन
(सुरमो) जेमणो आंखमां आंज्युं छे एवा (अमारी.)

१२९

સમીભૂતા — અસમા સમા સંપન્ના સમીભૂતા ।
સમત્વને પામી. (અભૂત તદ્ભાવે ચિવઃ ।)

૧૦૭

‘તૈરેવ ચાયં ભવઃ’ પછી ‘ગચિતઃ’ અધ્યાહત છે.
કસ્ય કૃતે — કયા ભોગ માટે, શા માટે ?
કૃતમ્ — બસ કરો. અલમ્ પણ એ જ અર્થમાં તૃતીયા
સાથે જ વપરાય છે.

આશાપાશ...વિશદમ — અગણિત આશાઓની
શાન્તિ થવાથી સ્વચ્છ - વિશુદ્ધ - બનેલું

કામોચ્છિત્તિવશે — કામસ્ય ઉચ્છિત્ત્યા વશમ્ ;
તસ્મિન્ । કામનાઓનો-વાસનાઓનો-નાશ થવાથી હવે
પોતાના વશમાં આવેલું — પ્રાપ્ત થયેલું. ઉચ્છિત્તિ —
ઉચ્છેદ, સમૂહ નાશ.

સ્વધામનિ — પોતાને સ્થાને-આત્મામાં
પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યનૃણસ્વયંભૂઃ તસ્માત્પરાદ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।
કશ્ચિદ્દીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્ આવૃત્તચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥
— કઠોપનિષદ

૧૦૮

સુકૃત — પુણ્યકર્મ
ઉદ્ગ્રેવ — ઉત્કર્ષ, ઉત્કટતા, વિકાસ.
અપાસ્ત — દૂર કરાયેલું

મોહમહિમા -- ઇષ્ણાત્રિતયાન્મકઃ મોહઃ તસ્ય-
મહિમા । ઇષ્ણા ત્રણ છે : પુત્રૈષ્ણા, વિત્તૈષ્ણા, લોકૈષ્ણા.

યુષ્મત્સંગ...મોહમહિમા — યુષ્માકં સંગસ્ય વશેન
ઉપજાતં યત્ સુકૃતં તસ્ય ઉદ્રેકેણ ઉત્કર્ષેણ સ્ફુરત્ નિર્મલં
ચ યદ્ જ્ઞાનં તેન અપાસ્તઃ દૂરીકૃતઃ સમસ્તઃ મોહસ્ય મહિમા
યસ્ય તથાભૂતઃ (અહમ્) ।

અન્ત્યઃ — છેવટની (વિદાયની સલામ). કારણ હવે
પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે.

કુટુંબીજન જંવા પૃથ્વી. આપ, તંજ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ મહાભૂતાંણ દેહ આપ્યો અને ટકાવ્યો. તે દેહથી
પુણ્યકર્મ કર્યું, જેથી જ્ઞાન મળ્યું અને પરિણામે મુક્તિ મળી.
તે માટે તે ભૂતોનો કવિ ઉપકાર માને છે અને દુનિયાની
વિદાય લે છે.

૧૦૯

સરસ્વાત્ આ જ કાવિનો શ્લોક ‘મહી રમ્યા શમ્યા હ.’

વૃત્તિઃ — આર્જીવિકા

રત્યૈ — આનંદ આપવા માટે, મનોવિનોદ માટે.
કાવ્યશાસ્ત્ર-વિનોદાર્થમ્ ।

સેવાઞ્જલિઃ — સેવાર્થઃ અઞ્જલિઃ । ચતુર્થી તત્પુરુષ ।

વિદ્યાઞ્જના — અજ્ઞના-પ્રશસ્તાનિ અજ્ઞાનિ યસ્યાઃ સા ।
વિદ્યા એવ અજ્ઞના ।

कुशलं चरितम् — कल्याणकारक कर्म-व्यवहार-परिणाम.

विपाकः पुण्यानां — पुण्य कर्मोना परिणामनो विचार करतां मने डर लागे छे.

चिरपरिगृहाता : — घणा लांबा दखतर्ही संग्रह करेला-भेगा थयेंला — सेदायेंला.

महान्तो जायन्ते: — मोटा थाय छे, वध्ये ज जाय छे.

न जातु कामः कामानाम् उपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ — मनु

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणां निर्वेदमायान्—

‘ नास्त्यकृतः कृतेन । ’ — मुण्डकोपनिषद्

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । — गीता

गतागतम् — गतं च आगतं च गतागतम्—आवजा

दृष्ट्वा — गीतामां ‘ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु-दर्शनम् ’ ने ज्ञाननुं लक्षण गणाव्युं छे. जेने जन्मजराव्याधि आदिशी त्रास के वैराग्य उत्पन्न थतां नथी ते जड ज कहेवाय.

उन्मत्तभूतम् — उन्मत्त इव इति उन्मत्तभूतम् ।

(मुसुपु समास ।) सरखावा : भारभूत.

કામરસિક: — કામેષુ રસિક: । ભોગોમાં આનંદ
લેનાર — રાતનાર, ભોગોની લહેજત માણનાર

વલીમણ્ડિતતનુ: — (ઘડપણને લીધે) કરચલીથી
યુક્ત ઢંઢવાળો

યમધાની — યમની નગરી. **ધાની** - સ્થાન.
સરસાવો : રાજધાની, મસીધાની, ઇ.

જવનિકા — નાટકનો પડદો. યવન લોકો
પામેથી આપણે લીધો હશે તેથી પડદાનું જવનિકા નામ
પડ્યું લાગે છે.

વાન્ય, તારુણ્ય इत्यादि अवस्थाओ ए ज जिंदगीना
નાટકના જુદા જુદા અંકો છે. તે પૂરા કર્યા પછી સંસારની રંગ-
ભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવતો નર (માણસ) છેવટે મરણના
પડદાની પાછળ સદાને માટે જાય છે.

આંગ્લ કવિ શેક્સપિયર જિંદગીની સાત અવસ્થાઓ
(જિંદગીરૂપ નાટકના સાત અંક) ગણાવે છે:

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances;
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages.

— ' As You Like It '

આ શ્લોકમાં મુખ્ય વાક્ય આ છે:

વિધિઃ મનઃ પિણ્ડીકૃત્ય ભ્રમયતિ ।

જેમ કોઈ કસાયેલાં કુંભાર માટીના પિંડાને પટલે કે ગોઠાને ચાક ઉપર ફેરવી તેના જુદા જુદા આકાર ઘડે છે, તેવી રીતે વિધિ (દૈવ, બ્રહ્મા) માણસના મનને ચિન્તાના ચાક ઉપર ફેરવે છે. પણ તે કયા ઘાટ ઘડવા માગે છે તે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી.

વિપદ્વણ્ડ...ચલે — વિપદઃ एव दंडाः तेषां व्रतस्य प्रपातपरंपरायाः परिचयेन चलतीति विपद्द्वण्ड...चलम् ।
તસ્મિન્ । **પરિચય** — સ્પર્શ, તાડન.

માને મ્લાયતિ इत्यादि पहिली वे लीटीमां बधी
'सति सप्तमी'नी रचनाओ छे.

જહનુકન્યા — ગંગા નદી, જાહ્નવી

ભગીરથના પ્રયત્નથી સ્વર્ગમાંથી ઊતર્યા પછી ગંગા જહ્નુ રાજાની યજ્ઞભૂમિ ઉપરથી વહેવા લાગી; તેથી તેનો યજ્ઞ જલમય થઈ ગયો. પરિણામે જહ્નુ ચિડાઈ ગયો અને ગંગાને પી ગયો. પછી દેવોની, ઋષિઓની તથા સ્વાસ કરીને ભગીરથની પ્રાર્થનાથી તેણે પોતાના કાનવાંટે ગંગાને બહાર કાઢી. તેથી ગંગા જહ્નુની કન્યા મનાય છે.

जह्नुः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् । — मेघदूत

इयं जठरपिठरी विडंबनं करोति आ मुख्य वाक्य छे. वाक्कीनां बधां पदो 'जठरपिठरी'नां विशेषणो छे. माणसना स्वमान, औदार्य इत्यादि गुणो तथा ब्रीडा के शरम ए वधानो एकी साथे आ जठरपिठरी (पेटनो खाडो) नाश करे छे. पेटनो खाडो पूरवा माटे माणसने अनेक विडंबणाओ सहन करवी पड़े छे.

अभिमत...पटीयसी — प्रिय एवा स्वमाननी ग्रंथिने-भावनाने-भिन्न करनार, छेदी नाखनार.

गुरुतर...चन्द्रिका — अनेक उदात्त गुणोनो समूह ए ज कोई सूर्यविकासी कमळ — तेने संकोचावनार उज्ज्वल चांदनी.

विपुल...कुठारिका — उत्कट शरमनी लागणी के ब्रीडा ए ज कोई बेलो — तेने कापनार कुहाडी.
सरखावा : जठरपिठरवतीं वह्निनिरर्थीकरोति ।

एक ज वस्तु भिन्न भिन्न प्रकृतिवाळा माणसोनी बाबतमां माव विरोधी परिणाम उपजावे छे. One man's meat is another man's poison.

द्विरदः — द्वौ रदौ दन्तौ यस्य सः । हाथी
खर — कटण.

બલ્લવાન માણસ જ પોતાના વિકારોને કાવૂમાં રાખી
શકે છે. અશક્તઃ દુર્જનઃ ।

૧૧૮

કૂતરાના આવેદૂવ વર્ણન દ્વારા અહીં કાવિએ માણસની
પામર વિકારવશતા ઉપર ભારે કટાક્ષ કર્યો છે. છેલ્લી
લીટીનો પૂર્વાધિ તો કહેવત જેવો થઈ ગયો છે.

પૂયક્લિન્નઃ — પરુથી સ્વરડાયેલો

પિઠરકકપાલાપિતગલઃ — જેના ગળામાં હાંડલાનો
કાંઠલો ભરાઈ ગયા છે એવો

૧૧૯

ન લુનન્તિ — કાપતા નથી, ઘાયલ કરતા નથી.

કૃશાનુઃ — (કૃશ્યતિ—નાશ કરીને ઘટાડે છે તે) અગ્નિ.

કામ ક્રોધ અને લોભને જીતે તે ત્રણ લોકને જીતે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદંતત્ત્રયં ત્યજેત ॥

— ગીતા ૧૬-૨૧

टिप्पण सूक्तिसुधा

पृ. ५६. सुकविता यद्यस्ति° — आम्वाद लेवा माटे सरस कविता होय तो तेना आगळ राज्यसुख पण तुच्छ छे. अथवा एवो पण अर्थ कराय : ‘सरस कविता लखीने, समाजनुं हृदय जीतीने जो लोकोन्नति करी शकाती होय तो एने बदले राजसत्ता द्वारा समाजने कावूमां राखी समाजने सुधारवानो प्रयत्न शा माटे करवो ?’

ब्रीडा एटले ‘हीन कमे कम कराय ?’ ए जातना सद्वृत्तिने जन्म देनारी लज्जा के शरम.

ज्ञातिश्चेत्° — भर्तृहरिना जमानामां पण न्यात-जातना झगडाथी समाज दुर्देशाए पहोंच्यो हशे. एटले ज ए कहे छे के जाति (ना झगडा) होय तो बीजा दावानळनी जरूर शी ?

सत्यं चेत्° — प्रामाणिकपणे सत्यनुं पालन करवा जतां माणस एटलो तो तवाई जाय छे के आत्मशुद्धि माटे बीजा तपनी जरूर ज नथी.

कल्पं स्थितं° — माणसनुं शरीर कल्प जेटलुं टके तोय तथी शुं ? मात्र लांबा जीवनथी श्रेयनी प्राप्ति थोडी ज थाय छे ? ‘काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते’ ।

पृ. ५७. ग्रस्तं न किं — एवां कई वस्तु छे के जेने माथे बीजी कोई वस्तुनां भय नथी ? दरेक वस्तुने खाई नाखनार कईक ने कईक उपद्रव होय ज छे.

समयच्युतिः — वखतनां बगाड, तकने जवा देवी ते. च्युतिः अतिवाहनम् — पसार थवा देवुं.

आज्ञाफलम् — आज्ञा फलम् यस्य । हुकम करी शकवां—तेनुं पालन करावी शकवुं—ए जेनुं फल छे ते; हुकमनुं पालन कराववानुं सामर्थ्य.

पृ. ५८. शान्तं भावमुपैहि — चित्तशान्ति प्राप्त कर, चिन्तने स्थिर राख.

अपण्डितानाम् — पण्डा बुद्धिः अस्य संजाता असौ पण्डितः । न पण्डिताः इति अपण्डिताः मूर्खाः । तेषाम् ।

पृ. ५९. विवेकभ्रष्टानाम् — माणसे विवेक फगावी दीधो के तेनुं अनेक रीत पतन थवानुं विनिपातः — महापतन, सबेनाश.

गंगा स्वर्गमांथी शंकरना माथा पर पडी, त्यांथी हिमालयना शिखर उपर, त्यांथी बळी धरतीनी सपाटी उपर, एम करती करती सो मुखथी सागरमां पडे छे. एम गंगाना विवेकभ्रष्ट के स्थानभ्रष्ट थवाथी अधःपात थयानी घटना वर्णवीने कवि उपर जणावेलो नियम तारवे छे.

भोक्तुं न मोक्तुं क्षमाः — विषयान् भोक्तुं — सामान्यपणे माणस एवी दुविधामां के दुःस्थितिमां होय छे के तथी ते विषयोनो उपभाग लई शकतो नथी तेमज तेनो सदंतर त्याग पण करी शकतो नथी.

दौर्मन्थ्यान्नृपति — ‘दुर्मन्त्री राज्यनाशाय’ ।
दौर्मन्थ्य — खराब के दुष्ट मंत्री होवापणुं, बदसलाह.

पृ. ६०. कृतान्तः — कृतं अन्तयति इति, कृतः अन्तः येन वा । अन्त लावनार, नाश करनार.

अक्षमी — क्षमा न विद्यते अस्य । क्षमा न करनार.

पृ. ६१. शास्त्रे वादभयम् — शास्त्रनी बाबतमां पक्षापक्षानां ने वादनो भय होय छे. वादभयम् ने ठेकाणे ‘वादिभयम्’ पाठ पण छे.

अस्थैर्येण — समृद्धि के संपत्तिने माथे अस्थिरता के नश्वरतानी आपत्ति होय ज छे.

कथमहो — केवुं विचित्र के मोहने लीधे अमने शरम पण नथी आवती !

पृ० ६२. तल्पमस्वलप — ‘शय्या भूमितलम्’ । धरतीनीं मपाटी ए ज एक विस्तीर्ण पथारी छे.

सन्तो वनान्तं — आ बधो संसारनो पसारो नश्वर के क्षणजीवी छे एम ओळखीने डाह्या माणसोए वननो ज आश्रय लीधो छे.

उपधानम् — उपधीयते शिरः अत्र इति । उशीकुं

आयुः कल्लोल° — जीवित मोजाना जेवुं चंचल
छे. सरखावो : तुलितबिसिनी पत्रपयसाम् । तथा
' नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वर्ज्जीवितमतिशयचपलम् ' ।

बहुतृणम्° — विश्व तरफ सदाय घासनी जेम जोवुं.
ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणम् तृणकल्पम् । लगभग घासना
जेवुं.

संत्यज निजां° — जलतरंगना जेवी पोतानी अस्थिर
अवस्था के मनोदशानां त्याग कर.

मौक्तिकाञ्जलि

पृ. ६५. मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्ति अस्य
इति मनस्विन् । उदार, धीर, श्रेष्ठ चित्तवाळो. गुजरातीमां
सामान्यतः ' स्वच्छंदी ', ' तरंगी 'ना अर्थमां ज वपराय छे.

प्रतीकारो व्याधेः° — जे केवल रोगनुं निवारण
छे ते ज जाणे सुख छे एवां अवळो व्याल माणस बांधे
छे. तत्त्वतः सुख छे के नहि अने होय तो ते शामां छे
ते जोवानी तस्दी ते लेतो नथी.

नीचस्य गोचर° — नीच माणसना दृष्टिपथमां,
सकंजामां सपडायेंला कया माणसने सुख मळी शके वारु ? नीच

राजाना क्षेत्रमां रहीने कोने मुख मळीं शके ? गोचर —
(गो : इन्द्रिय; चर : चालवुं, फरवुं.) इन्द्रियो ज्यां
सुधी-ज्यां-जई अथवा पहोंची शके ते क्षेत्र.

परिग्रह — स्वीकारेली वस्तु, वळगाड.

पृ० ६६. पञ्च नैव° — वसंत ऋतु बेसतां तमाम
वनस्पति पल्लवित थाय छे पण केरडाना झाडने पांदडां
नथी आवतां तेमां कंई वसंत ऋतुनो दोष छे शुं ?
विधिए कपाले लव्युं होय ते कोण भूसी शके ?

करीर — केरडानुं झाड.

विवृतद्वाराः — विवृतं द्वारं याभ्यः ताः । जंमने
माटे वारणां खोलेलां ज छे एवी (एवी रीते.)

प्राणि सारै : — प्राणीरूप सांगटां वड.

काळ काळी साथे सांगटांनीं रमत रमे छे एवी
पौराणिक मान्यता छे. प्राणीओ ए ज तें सांगटां छे एम
अहीं कह्युं छे. कवि नरसिंहरावे पोताना काव्यमां जरा
भिन्न — काळी माणस साथे रमत रमे छे एवी —
कल्पना करेली छे :

मोहथी निज मानियां

सांगटां जे आपणे,

शक्ति ते मन धारियां

हा ! ले हरी बीजी क्षण !

— स्मरणसंहिता

सुस्थितम् — सारी रीते स्थिर થયેલું, અપાય-
વિહીન, અવિનાશી.

દગ્ધજઠરસ્યાર્થ — વઢ્યા પેટને સ્વાતર.

અવસ્થા વસ્તુનિ° — કોઈ વસ્તુ મહત્ત્વની, કીમતી
છે કે નજીવી છે તે માણસની ગરજ અથવા અવસ્થા ઉપર કે
પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ વસ્તુતઃ જ
નજીવી કે મહત્ત્વની હોતી નથી. એનું મહત્ત્વ કે
તુચ્છતા સાપેક્ષ હોય છે.

પૃ૦ ૬૭. તનૂનપાત — તનું ન પાતયતિ જાઠર-
રૂપેણ શરીરં ધારયતિ. તનૂનપં ઘૃતં અત્તિ ઇતિ વા
તનૂનપાત્ અગ્નિઃ । અગ્નિ જઠરમાં રહીને સ્વાધેલું અન્ન
પચાવે છે અને શરીરને પડવા દેતો નથી તેથી શરીરને ન
પડવા દેનાર કહેવાય. અગ્નિમાં ધી હોમાય છે એ
પ્રસિદ્ધ જ છે.

સર્વે નાન્યત° — ઢાઢ્યા માણસ માટે આ
દુનિયામાં તપ સિવાય વીજી કોઈ કલ્યાણકારક વસ્તુ
નથી.

પૃ૦ ૬૮. સર્વં વસ્તુ° — (વીજી) વધી જ વસ્તુઓને
માથે ભય જૂઝૂમે છે. કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એવી વસ્તુ
છે કે જેને કશાનો ડર નથી.

ઉપશાન્ત્યૈકમનસામ — ઉપશાન્તિ કે વૈરાગ્યમાં
જ જેમનું ચિત્ત ચોંટેલું છે તેઓને માટે.

चेतःसद्गतिः — ज्ञानનો दीપ एવા જે શંકર તે યોગીઓના અંતઃકરણરૂપ ઘરમાં વિરાજે છે-પ્રકાશે છે.

કલાશેષચન્દ્રઃ — કૃષ્ણપક્ષમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વિશ્વેદેવ इत्यादि દેવો તથા પિતરો ચન્દ્રના અમૃતનું વારાફરતી પાન કરે છે અને તેથી તેની કલાઓ ક્ષીણ થાય છે એ માન્યતાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પારકાને કાજે કરેલા દાન કે યજ્ઞને લાંબે ક્ષીણતા આવે તો પણ તે શોભાસ્પદ જ છે. સરખાનો આશ્વાશ્લોક માટે:

स्थाने भवानेकनराधिपः सन् अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशाः कलाश्चयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥

— રમ્યવંશ

તથા

धर्मार्थे क्षीणकाशस्य क्षीणव्यमपि शोभते ।

सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥ — કામન્દકઃ

શ્યાનપુલિનાઃ — શ્યાનાનિ પુલિનાનિ યાસાં તાઃ જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવા.

કૂપે પશ્ય — જુઓ, ઘડો કૂવામાંથી તેમ જ સાગર-માંથી સરખું જ પાણી લઈ શકે છે.

તદ્દીરો ભવ — તેથી ધીરજ રાખ; પૈસાદાર લોકો આગળ પામરતા વતાવીશ નહિ.

પૃ. ૬૧. સર્વાશાપરિપૂરકે° — વધાર્ના આશાઓ પૂર્ણ કરનાર — વધી દિશાઓને વ્યાપનાર (વ્યાપીને) — મેઘ દરરોજ વરસે તોય ત્રાતકના મોઢામાં તો પાણીનાં બે ચાર સૂક્ષ્મ ટીપાં જ પડવાનાં. દૈવે દરેકનો ભાગ નક્કી કરેલો હોય છે; તેથી વધારે મળવું અશક્ય.

ભોગઃ કોઽપિ° — કોઽપિ — અવર્ણનીય, મહાન.

નિત્યોદિત — સદાય હસ્તી ધરાવતો, શાશ્વત ટકનારો.

યત્સ્વાદાત્ — જે (ભોગ)ના સ્વાદથી — અનુભવને પરિણામે.

કો વા વીચિષ્ઠ° — મોજાં, પરપોટા, વીજળી, સ્ત્રીઓ, આગ, સાપ તથા નદીનાં પ્રવાહ એ વધારાં કોઈ ક્ષણભંગુરતા માટે, તો કોઈ દગો દેનાર તરીકે જાણીતાં છે. આ સંસાર પણ એવો જ છે. તેના વિવિધ સ્થાવર જંગમ ભાવો પ્રત્યેનાં આસક્તિ છોડી દેને શંકરનાં ઉપામના કરવામાં જ શ્રેય છે.

પ્રાણત્રાણપ્રવણમતિભિઃ — પ્રાણાનાં ત્રાણ પ્રવણા નતિઃ વ્રેષાં નૈઃ । પોતાના પ્રાણ બચાવવા તરફ જ જેમનો જીોક છે એવાઓ વહે.

નૃભિઃ.....નમદ્ભિઃ — નૃષુ નમત્સુ સત્સુ-સતિ સત્સતી જેવો જ અહીં તૃતીયાનો પ્રયોગ છે.

અતુલદર્પજ્વરભરઃ — અપાર ઘમંડનાં ગરમી (શા માટે !)

नक्षत्रमाळा

“ शान्त-शीतळ तेजने नमन हजो.”

१. जेमनी पासे नथी विद्या के तप, नथी दान के शील, नथी कोई गुण अथवा धर्मेनुं पालन, तेओ खरेखर, आ पृथ्वीने भाररूप थई. जाण मनुष्यरूप धारण करेलां पशुओ ज होय तेम आ मर्त्यलोकमां विचरे छे.

२. जे माणस साहित्य-संगीत-के कळा-विहोणी छे, तेने शिंगडा-पूछडा-विनानो साक्षान् पशु ज जाणवो. घास खावा विनाय ते जीवे छे ए खरेखर सामान्य पशुओनुं अहोभाग्य छे !

[कारण के एवाओ जो घास खावा मांडे तो पशु-ओंने भूखे ज मरवानो वारो आवे. तेमनी आवादी नानी-सूनी नथी.]

३. आळस ए माणसना शरीरमां वसतो महान बेरी छे, ज्यारे उदम जेवो कोई हितैषी नथी. तेनो आश्रय कर्ग पछी माणसने पडवापणुं रहेतुं नथी.

४. मोढामां कोळियो दीधा पळी, दुनियांमां कयो नीच माणस वश थतो नथी ? मोढा पर, लोटनो लेप कयो होय तो मृदंग पण मधुर अवाज करे छे ! आखरे माटीना अंगवाळो ज ने ?

५. तमे ते अमे, अने अमे ते तमे, एवी भावना अत्यार लगी आपणी वच्चे हती; जराय भेद के अंतर न हतुं.

त्यारे हमणां एवुं ते शुं बन्युं के जेथी तमे ते तमे थई गया, अने अमे अमे रही गया ?

६. दान, उपभोग अने नाश, एम धनने त्रण गतिओ होय छे. जे नथी कशु आपतो, के नथी भोगवतो, तेना धनना त्रीजी ज गति थवानी.

७. सन्तपुरुषो प्रत्यक्ष शिखामण न आपता होय, तोये तेमनी पासे रही तेमनी सेवा करवी घटे. केमके एमणे सहेज करेली वातो पण शास्त्रनी कोटीए पहोचै छे. [एमांथी ज आपणने जीवनदर्शन मळी रहे छे.]

८. समर्थोनी पण हाडमारी कोक वार जोवाने मळे छे. जे नीलाम्बरना ककडाथी चंद्रमा रात्रे वींटळायेलो हतो, ते ज ककडा वडे दिवसे सूर्य वींटाय छे. बन्नेनी शी कफोडी दशा के बे वच्चे मळीने एक ज धोतियानो ककडो छे.

९. हरण, मीन अने सज्जन, ए त्रणे केवळ घास, जळ अने संतोष सेवीने पोतानी वृत्ति (आजीविका) चलावे छे. छतांय आ दुनियामां (अनुक्रमे) पारधि, माछी अने दुर्जन तेमना नाहकना शत्रु बने छे.

१०. आपणे भोगोने भोगव्या नथी, पण भोगोए ज आपणने भोगव्या. आपणार्थी तप नथी थयुं, पण आपणे ज तवाई गया. जिंदगी जीवीने आपणे काळ खुटाडयो नथी, पण आपणे ज खूटी गया; अने आखरे आपणी तृष्णा घसाई जवाने बदले आपणे ज घसाई गया. अंते कमाया सुं ?

११. घटमाळनी पेटे फरता, के चकडोळनी जेम भमता, आ संसारमां एम तो कयो प्राणी मरीने फरी जन्म लेतो नथी ? पण जन्म्यो तो ते ज कहेवाय के जेना पेदा थवार्थी आखो वंश उन्नतिए पहुँचे.

१२. पर्वतोनां दुर्गेम स्थानोमां, जंगली पशुओ साथे रखडवुं पडे ते बहेतर; पण मूर्ख के नीच माणसनी सोबतमां रहेवानो प्रसंग तो देवाधिदेव इन्द्रना महेलमां पण न पोसाय.

૧૩. માલતીનાં ફૂલોની જેમ, માનધન જનોને માટે
બે જ ભાગ્ય સરજાયેલાં હોય છે : કાં તો સર્વ લોકોનાં
માથાં ઉપર વિરાજમાન થવાનું, નહિ તો વનવગડામાં જ
કરમાઈ જવાનું.

૧૪. યવડાવનારની આગળ પૂછડી પટપટાવવી, તેના
પગમાં પડી, જમીન ઉપર આઢોટતાં આઢોટતાં ચત્તા થઈને
પોતાનું મોઢું અને પેટ બતાવવાં, એ તો કૂતરું જ કરે. જ્યારે
ગજરાજ તો આગળ ધરેલા યોરાક તરફ ધીરજપૂર્વક
જોયા જ કરે અને સો વાર યુશામત થાય ત્યારે જ યાય.

૧૫. હલકી કોટીના માણસો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો
આરંભ જ કરતા નથી. મધ્યમ કોટીના માણસો કાર્યનો
આરંભ તો કરે છે, પણ વિઘ્નો વાગતાંવેંત બેસી જાય છે;
જ્યારે શ્રેષ્ઠ પુરુષો વિઘ્નોથી વારંવાર ઘવાતા જાય તોપણ
એક વાર હાથ ધરેલું કામ કેમે કરીને પડતું મૂકતા જ
નથી.

૧૬. સમુદ્રમંથનનો પુરુષાર્થ ચલાવતાં, લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ-
મણિ, જેવાં અસાધારણ મૂલ્યવાન રત્નો મળવાથી દેવો
હરયાયા નહિ, તેમ જ હાલાહલ જેવું ભયંકર વિષ નીકળવા-
થી તેઓ ગભરાયા નહિ. અમૃત હાથ ન આવ્યું ત્યાં
સુધી તેઓ વિરમ્યા નહિ. ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય
ત્યાં સુધી ધીર પુરુષો પોતાનો પ્રયત્ન છોડતા નથી.

૧૭. હકૂમત, કીર્તિ, બ્રાહ્મણોનું પરિપાલન, દાન, ઉપભોગ તેમ જ પોતીકાંઓનું કે મિત્રોનું સંરક્ષણ, આ છ લાભ જંમને હાંસલ થયા નથી, તેમણે રાજાશ્રય સાધીને શાં સાર મેળવ્યો ?

૧૮. દુષ્ટ દુર્જન માણસ અનેક વિદ્યાઓથી મંડિત હોય તોપણ તેનો ત્યાગ જ કરવો ઘટે. માથા પરના મણિથી રૂપાળો થયેલો સર્પ ભયંકર નથી હોતો શું !

૧૯. વૈભવકાળે, મોટા લોકોનું મન પારકાનાં દુઃખાં જોઈ કમઝ જંબું કોમઝ થાય છે. જ્યારે, પાંતાના ઉપર આપત્તિઓ આવી પડતાં, તે જ મન દુઃખોના પ્રહાર ફીલવા માટે મોટા પહાડના પથ્થર જંબું કઠળ અને અડગ બને છે.

૨૦. વ્યવહારનીતિમાં નિપુણ એવા લોકો વસ્ત્રોંડે કે વસ્ત્રાણે, ભાગ્યલક્ષ્મી चाहे આવે કે જતી રહે, મરણ આજે જ થાય કે યુગ વીત્યા પછી થાય, વિચારવાન ધીર પુરુષો ન્યાયશુદ્ધ માર્ગથી એક ડગલું પણ ચઢતા નથી.

૨૧. ફઝ વેસે ત્યારે જ્ઞાડો ભારથી નીચે નમે છે; વાદઝાં નવા પાણીના ભારથી જમીન તરફ खूब નીચે झुकે છે; વૈભવ વસતે સત્પુરુષો પણ ઉદ્ભૂત થવાને बदले ऊलટા નમ્ર થાય છે. પરોપકારશીલોનો એ સ્વભાવ જ છે.

૨૨. કુંડલોથી નહિ, પળ વેદશાસ્ત્રના (સદ્બોધના) શ્રવણથી જ કાન શોમે છે. કંકણથી નહિ, પળ સત્પાત્રોને દાન કરવાથી જ હાથ શોમે છે. એવી જ રીતે કરુણાશીલ માણસનાં કાયા ચંદન આદિના લેપથી નહિ, પળ પરોપકારનાં કૃત્યોથી જ શોમે છે.

૨૩. સંત લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, પાપ કરતાં વારે, હિતકારક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળે, રહસ્યવાતને છાની રાખે, ખૂબીઓની જાહેરાત કરે, વિપત્તિ વચ્ચે સાથ નહિ છાંડે તથા કટોકટીને વચ્ચે વહારે ધાય, — આ વધાં મારા અને સાચા મિત્રનાં લક્ષણો છે.

૨૪. છેદાયા છતાં વૃક્ષ ફરી ઊગે છે. તેમ જ ક્ષીણ થયા છતાં ચંદ્રમા ફરી પુષ્ટ થાય છે; એ ધ્યાનમાં લઈ, સત્પુરુષો વિપત્તિઓથી મૂંઝાતા નથી; સંકટ આવી પડતાં વિમાયણમાં પડતા નથી.

૨૫. હાથની થપાટથી ફરી ફરી પછાડવા છતાં ગોઠ દડો ફરી ફરી ઊછળે જ છે. સાચું જ છે કે સાધુવૃત્તિ-વાળાઓ પર વીતેલી પડતીઓ ઘણું કરીને ટકતી નથી.

૨૬. આર્ય પુરુષ પડે તોપણ તે દડાના પડવા પ્રમાણે; એટલે કે પડ્યો કે તરત જ પાછો ઊછળવાનો. જ્યારે પામર, અનાર્ય પડે છે તે માટીના ઢેફા જેવો જ; એટલે કે તે

पडथो के तरत छिन्नभिन्न थई जवानो. ऊठवानी तो पछी
वात ज शी ?

२७. धैर्यवान माणसने गमे तेवा संकटथी रिबाव्यो
होय तोय तेनो धैर्यगुण भूसी नाखवो शक्य नथी. दिवेटने
के मशालने ऊंधी वाळी होय तोपण एनी ज्वाळा कदी
नीचे जती नथी; ते तो उपर ज जवानी.

*

*

*

[नक्षत्रो २७ गणाय छे पण कांक कोक वार श्रवण
साथे अभिजित उमेरीने एमनी संख्या २८ ना करवामां
आवे छे, एटले आपण पण नीचेनो श्लोक उमेरी २८
नक्षत्रो गणी सकीए.]

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥

२८. कमळानी लालाश, सज्जनानुं परगजुपणुं, अने
दुर्जनोनी कठोरता, आ त्रण गुणो ए, त्रणेयमां स्वाभाविक
छे.

સદ્બોધશતક

“ આ માર્ગ કળ્યાણ તરફ લઈ જનારો છે ”

મંગલાચરણ

ૐ. દિશા અને કાલ વગેરેથી જે મર્યાદિત નથી, જે કેવલ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ અને અનંત છે, તથા આત્મ-સાક્ષાત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એકમાત્ર સાધન છે. એવા શાંત તેજોરૂપ પરમાત્માને હું નમન કરું છું.

૧. વિદ્યા એ માણસનું અનેકું રૂપ છે. એ એનું સુરક્ષિત એવું ગુપ્ત ધન છે. વિદ્યા જ માણસને અનેક ભોગો, કીર્તિ અને મુખ મેલવી આપે છે. વિદ્યા ગુરુઓનાં પણ ગુરુ છે. પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ સ્વજનની ગરજ સારે છે. આમ વધી રીતે વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

રાજાને ત્યાં પણ માન વિદ્યાને હોય છે, ધનને નહિ. વિદ્યાવિહોણો માણસ નર્યો પશુ જ છે.

૨. વાજૂવંધ, ચંદ્ર જેવા ચલકતા હાર, સ્નાન, મુગંધી દ્રવ્યોનો લેપ, ફૂલો કે વાલનો શણગાર, इत्यादि बाह्य

પ્રસાધનો માણસને શોભાવતાં નથી. પણ સંસ્કારસંપન્ન વાળી માણસે કેલવેલી હોય તો તે જ એકલી તેને સારી રીતે શોભાવે છે.

વઢી વાજુબંધ इत्यादि આભૂષણો ઘસારાથી સતત ધોળ થતાં જાય છે. જ્યારે વાળીરૂપી આભૂષણ સદાને માટે ભૂષણરૂપ જ રહે છે.

૩. હે ભાઈ ચાતક, ક્ષણવાર ધ્યાન દઈને મારી વાત સાંભળ. આકાશમાં નીરદ મેઘ તો ઘણા હોય છે, પણ તે વધા જ કાંઈ નીરનું દાન કરે એવા નથી હોતા. કેટલાક વરસાદ વરસાવીને ધરતીને તરબોલ કરે છે, જ્યારે કેટલાક માત્ર નિરર્થક ગાજ્યા જ કરે છે. માટે, ભાઈ, જેને જેને તું જુએ તે દરેકની આગળ દીન વચન કાઢીશ નહિ.

૪. શું કરીએ ? જેઓ જાણકાર છે તેઓ અંદેશાઈથી સ્વવાઈ ગયા છે. જેઓ સત્તાધારી કે સંપન્ન છે, તેમની વિવેકશક્તિ અહંકારથી વળસી ગઈ છે. વાકીના વિચારો સાવ બેચબર છે. પરિણામે મારું કવિત્વ અને ચાતુર્ય મારી અંદર જ સુકાઈ ગયું છે.

૫. લક્ષ્મી ચંચળ છે, પ્રાણ પણ ચંચળ છે. જીવન અને જોબન તો સાવ જ ચંચળ છે. આમ આ અતિ ચંચળ અને નશ્વર સંસારમાં નિશ્ચળ એવો તો કેવલ એક ધર્મ જ છે.

૬. હે રાજન ! અમને અમારાં આ જાડાં વલ્કલોથી સંતોષ છે, અને તને તલમ રેશમથી સંતોષ થાય છે. બન્નેનો સંતોષ તો સરખો જ છે. તેથી વે વચ્ચેના ફરકમાં કોઈ અર્થ જ નથી. જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે મળે દરિદ્રી કહેવામાં. જ્યાં મનમાં તૃપ્તિ છે, ત્યાં ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

૭. જે અજાણ હોય તેને સહેલાઈથી રાજી કરી શકાય; જે મુજાણ હોય તેને તો તેથી પણ વધારે સહેલાઈથી રાજી કરી શકાય. પણ જરાક-સરખા જ્ઞાનથી જે અર્ધદગ્ધ થયો છે તેને તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ રાજી ન કરી શકે; પછી બીજાઓનાં તો વાત જ શી ?

૮. જ્યારે મારું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું ત્યારે હાથીનાં જેમ હું મદાંધ થયો હતો. હું સર્વજ્ઞ છું, એવા ગર્વથી મારું મન તે વચ્ચે ફુલાંચલું રહેતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પાસેથી થોડુંક થોડુંક હું જાણવા પામ્યો ત્યારે મારી મૂર્ખાઈનું મને ખાતર થયું, અને જેમ તાવ ઝૂતરી જાય તેમ મારો ગર્વ સોંસરો ગળી ગયો.

૯. રાજાઓનો ક્રોધ ઝગ્ર હોય છે; એમને પોતીકું એવું કોઈ નથી હાતું. હોમ કરનારો જો આહુતિ આપતી વચ્ચે પણ અગ્નિને સ્પર્શ કરે તો તેને પણ તે બાળે જ છે ને ?

૧૦. માણસમાં જો એક લોભ હોય તો એને બીજો કયો દુર્ગુણ જોઈએ ? [લોભમાં વધા જ આવ્યા જાણવા.]
 ચાડી खावानी હલકાઈ હોય તો બીજાં પાપોની જરૂર શી ? સત્ય હોય તો કશા તપની શી જરૂર ? મન નિર્મલ હોય તો તીર્થયાત્રાની ગરજ શી ? અને જો મલમનસાઈ હોય તો સગાંવહાલાંઓની શી જરૂર ? તેમ જ જેને સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠા છે તેને આભૂષણોની શી પડી હોય ? સારી વિદ્યા જો હસ્તગત હોય તો પૈસાની શી પરવા ? અને જો અપકીર્તિ ફેલાઈ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન ?

૧૧. અરે ભાઈ, તૃષ્ણાને છેડજે; ક્ષમા ધારણ કરજે; ગવને ત્યજી દેજે; પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાખીશ મા; સત્ય જ બોલજે; સજ્જનોને માર્ગે ચાલજે; વિદ્વાનોની શુશ્રૂષા કરજે; સન્માન્ય લોકોને માન આપજે; તારા દ્રેષીઓનાં પળ મન રાખજે; પોતાના ગુણોનાં વળગાં ફૂંકીશ મા — તેમની જાહેરાત ન કરતાં એ ઢાંકી રાખજે; મેઠવેલી કીર્તિ સાચવજે; દીન દુઃખિયાઓ ઉપર દયા કરજે. વધા સજ્જનો આમ જ કરતા આવ્યા છે.

૧૨. બ્રહ્મદેવ જો વહુ કોપાય તો તે કમલિનીના વનમાં રહેવાનો હંસનો લહાવો નષ્ટ કરી શકે છે. પણ દૂધ અને પાણી જુદાં પાડવાનો તેની ચતુરાઈની જે કીર્તિ લોકોમાં ગવાઈ છે, તેનું હરણ કરવા એ બ્રહ્મદેવ પણ સમર્થ નથી.

૧૩. તમારી પાસે ગાઝોનોં મંડાર છે એટલે તમે મળે ગાઝો આપતા જાઓ. અમારી પાસે એ ન હોવાથી અમે ગાઝ આપી શકીએ તેમ નથી. પોતાની પાસે જે હોય તે જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામાં જાણીતો છે. સસલાનું શીંગડું (જેની મુઢલ હસ્તી જ નથી તે) કોઈ કોઈને આપતું નથી.

૧૪. હે રાજન્ ! આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવાની જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનું વાછરડાની જેમ તું પાલનપોષણ કર. વાછરડું ખુશ તો ગાય પણ ખુશ. પ્રજાનું જો હંમેશ સારી રીતે પાષણ થાય તો આ પૃથ્વી કલ્પલતાની જેમ વિધવિધ પ્રકારનાં ફળોથી ફાલશે.

૧૫. તું જ ચાતકના જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતું ? તો પછી, હે મેઘશ્રેષ્ઠ, તું અમારાં દીન વચનની શા માટે રાહ જુએ છે ?

૧૬. ગરમ ગરમ લોઢા ઉપર પડેલા પાણીનું તો નામ સરખું જણાતું નથી. એ જ પાણી કમઠના પાંદડા ઉપર મોતીના દાણા જેવું શોમે છે. વઢી એ જ પાણી જાં સ્વાતિ નક્ષત્રને ટાળે સમુદ્રની છીપમાં પડે તો તેનું સરસ મોતી જ બને છે. સ્વરેસ્વર અધમ, મધ્યમ કે ઉત્તમતાનો ગુણ મોટે ભાગે સોવતને પરિણામે જ જન્મે છે.

૧૭. સાંભળો એક પુરાણી રૂપકકથા. પાણી દૂધ પાસે આવ્યું એટલે દૂધે એ અતિથિને પોતાના બધા ગુણો અર્પણ કર્યા. દૂધ પાતલું થયેલું જોઈ, લોકોએ તેને ગરમ કરવા મૂક્યું. દૂધને આમ તાપ થતો જોઈ તે પાણીએ પોતાની જાતને અગ્નિમાં બાઢી દીધી. પોતાને કારણે પોતાના મિત્ર પાણીની થયેલી એ દુર્દશા જોઈ દૂધે અગ્નિ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો મનસૂબો કર્યો. અંતે જ્યારે એ દૂધનો એના મિત્ર પાણી સાથે ફરી સંયોગ થયો, ત્યારે જ એ શાંત થયું. સ્વસ્થ, સારા લોકોની મૈત્રી આવી જ હોય છે.

૧૮. જિંદગીથી કંટાળેલા એક નિર્ધન માણસે અકસ્માત સ્મશાનમાં જઈને ત્યાં પડેલા એક શવને જોતાં કહ્યું, ‘હે મિત્ર, ઊઠ અને મારા દારિદ્ર્યનો ભારે બોજો એક ક્ષણ માટે તું ઊંચક. હું ક્યારનો થાકી ગયો છું, માટે તારું મરણનું મુખ હું જરા ભોગવી લઉં.’ ત્યારે ‘દારિદ્ર્ય કરતાં મરણ જ વધારે સારું,’ એમ જાણતું હોવાથી જ શવ મૂગું રહ્યું.

૧૯. સિંહ સાવ બચ્ચું હોય તોપણ મદોન્મત્ત હાથીના વિશાળ ગંડસ્થલ ઉપર કૂદી પડે છે. પરાક્રમી લોકોનો આ સ્વભાવ જ છે. તેજસ્વીપણું કાંઈ ઉમર ઉપર આધાર રાખતું નથી.

૨૦. અચેતન હોવા છતાં સૂર્યકાંતમણિ, સૂર્યનો પાદ-સ્પર્શ, એટલે કે કિરણસ્પર્શ, થતાંવેત જો સઠ્ઠગી ડઠે છે, તો પછી ચેતનવંતો તેજસ્વી પુરુષ બીજાએ કરેલો અપકાર કેમ કરીને સહન કરે ?

૨૧. દૈવવશાત્ જો કદી જગત કમઝ વિનાનું થઈ જાય, તો શું હંસ કૂકડાની જેમ ડકરડાનો ઢંગલો ડોતરવા માંડશે ?

૨૨. સવારની છાયા પ્રારંભે મોટી લાંબી હોય છે, પણ દહાડો ચડતાં તે ટૂંકી થઈ પોતાના જ પગ તલે સંતાઈ જાય છે — ડુર્જનોની મૈત્રીનું પણ એમ જ છે. એથી ડલડું, બપોરની છાયા પ્રથમ નાનકડી હોય છે; પણ પછી ધીમે ધીમે એ લંબાતી જાય છે. — સજ્જનોની મૈત્રી આવી હોય છે. આમ ડુર્જનોની અને સજ્જનોની મૈત્રીમાં આવી સવારની અને સાંજની છાયા જેવો ભેદ હોય છે.

૨૩. વિપત્તિને વચ્ચે અડગ ધૈર્ય, ડદયકાલે ક્ષમા-શીલતા, મંત્રીઓની સભામાં વાકુચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, સત્કીર્તિ વિષે પ્રીતિ, શાસ્ત્રોના અધ્યયનની અબઝા, આ બધું મહાત્માઓને સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે.

૨૪. નિદેયપણું, કારણ વિનાની લડવેડ, પરધન અને પરછી વિષે ઇચ્છા, સજ્જનોની તેમ જ સ્વજનોની અદેખાઈ, આ વધા દુર્ગુણો દુર્જનોના સ્વભાવમાં જ હોય છે.

૨૫. જેઓ સ્વભાવે ઉદારચરિત છે, તેમને નીચેનાં આભૂષણો શોભાવે જ છે. હાથે સત્પાત્રે દાન આપવાની ટેવ, માથે ગુરુજનોને ચરણે ભક્તિપૂર્વક નમન કરવાની અભિલાષા, મોઢામાં સત્યથી પાવન થયેલી વાળી, વસ્ત્રે વાહુમાં અજોડ પરાક્રમ. હૃદયમાં નિષ્પાપ વૃત્તિ. અને કાનમાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ અને તેમનું જ્ઞાન. પછી બીજું ऐश्वर्य એમની પામે ન હોય તો શું થયું ?

૨૬. સૂર્ય કોઈ પણ જાતની યાચનાની રાહ જોયા વગર જ કમઠના સમૂહને ફૂલવે છે, તેમ જ ચંદ્રમા પોયણાના સમૂહને વિકસાવે છે. અને મેઘ પણ વગર વિનંતીએ દુનિયાને જલ આપે છે. સ્વરેસ્વર, સજ્જનો પોતાની મેઢે જ પારકાના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે.

૨૭. ધાર્યું કામ પાર પાડવા માંગતો ટેકીલો માણસ જિંદગીમાં આવતાં મુશ્કોને કે દુઃખોને ગણકારતો નથી.

ક્યારેક એ જમીન પર સૂએ તો ક્યારેક પલંગ પર પોઢે;
 ક્યારેક કેવલ શાકભાજી खाईને જીવે તો ક્યારેક
 કમોદનો ભાત આરોગે; ક્યારેક થીંગડાની કંથા ઓઢે
 તો ક્યારેક ચઢકતાં કીમતી વસ્ત્રો પરિધાન કરે મુશ્વ કે
 દુઃખ કાંઈ જ એને રોકી શકતું નથી.

૨૮. સામી છાતીએ ઘા ફીલેલાને રણમાં વિજય
 મળ્યો કે સ્વર્ગ; પણ એ પહેલાં, વન્ને પક્ષની મેના તરફથી
 નીકળેલા ‘ સાધુ, સાધુ; શાબાશ, શાબાશ ’ નો પોકાર
 તેના કાનને સ્વરેસ્વર અત્યંત આનંદ આપનારો હોય છે.

૨૯. સારું કે નરમું કોઈ પણ કામ કરતી વખતે,
 ઢાહ્યા માણસે તે કામનું પરિણામ શું આવશે તેનો
 પ્રથમથી જ પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો ઘટે. કેમકે અતિ
 ઉતાવળથી, વગર વિચારે કરેલાં કર્મનું પરિણામ શબ્દની
 જેમ મરણ પર્યંત હૃદયને વાળનારું નીવડે છે

૩૦. સજ્જનોનાં સમાગમ બુદ્ધિની જડતા હરે છે,
 વાળીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે, પ્રતિષ્ઠા અને ઉન્નતિનો રસ્તો
 બતાવે છે. પાપને પરહરે છે, ચિત્તને નિર્મળતાની પ્રસન્નતા
 વક્ષે છે અને દશે દિશાએ કીર્તિ ફેલાવે છે.— કહો ત્યારે
 સત્સંગ માણસોને માટે શું નથી કરતો ?

૩૧. વૈભવની શોભા છે સૌજન્ય; બહાદુરીની શોભા છે તાળી પરનો કાઠૂ; * જ્ઞાનની શોભા છે વૈરાગ્ય અને ચિત્તશાન્તિ તમ જ વિદ્યાની શોભા છે વિનય; ધન દાનથી શોભે છે, તપની શોભા અક્રોધ છે. અધિકારની શોભા ક્ષમા છે, કર્મચરણની શોભા નિખાલસપણામાં છે; અને આ ધ્યાના મૂલમાં અને વધાને શોભાવનારું પરમ ભૂષણ તો શીલ - ચારિત્ર્ય છે.

૩૨. વધા લોકોને વહાલું લાગનારું અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ, માતાલ આદિ વધા લોકમાં ઇષ્ટ ગણાયેલું શીલ અથવા ચારિત્ર્ય જે મનુષ્યના રોમરોમમાં વિકસે છે, તેને માટે પ્રાપ્તિ પાળી જેવો શીતલ બને છે, દરિયો સહેલાઈથી પાર પરી શકાય એવી નાની નીક જેવો ક્ષણવારમાં બને છે, તમાકુરાજ મેરુ નાનકડી શિલા જેવો બને છે, સિંહ એકાએક મૃગલા જેવો ગરીબ બની જાય છે. વિષધર મહા ભુજંગ ફૂલહારના દારા જેવો બની જાય છે, તમ જ વિષરસ પળ અમૃતવૃષ્ટિ જેવો બને છે, પટ્ટલે કાં જેર પળ પોતાની મારક શક્તિ છોડી દેઈ અમી દરસાવે છે.

* બહાદુર માણસ પોતાનાં વળગાં ન પૂંકે. બકવાદ ન કરે, એ જ એને શોભે.

૩૩. ડરાવનાર વૃદ્ધાવસ્થા બિહામણી વાઘળ જેવી પડશે ઝમી જ છે; રોગો શત્રુઓની ઝંમ ઢંહ ઉપર પ્રહાર કરે જ છે; ફૂટેલા ઘડામાંથી વહી જતા પાણીની જેમ આવરદા સ્ત્રી સ્ત્રીને બધી રીતે છૂટતી જાય છે; એમ છતાં માણસ અંતે પોતાના જ હિતને મારક થાય એવું અપકારનું કામ કર્યું જ જાય છે. એ કેટલી નવાઈની વાત છે !

૩૪. હે મન, તું ઉતાવળ કરી ઘડીકમાં પાતાલમાં પ્રવેશ કરે છે, ઘડીકમાં આકાશને પળ વટાવીને તેની પાર જાય છે. વળી એક ક્ષણમાં દશે દિશાઓમાં ફરી વળે છે. અને છતાં તારા આત્માનું કલ્યાણ થાય અને તને પરમ શાંતિ મળે એવા વિમલ વ્રદ્યનું સ્મરણ તું ભૂલેચૂકે પળ કેમ નથી કરતું ?

૩૫. જે માણસ અપરિગ્રહી હોઈ અર્કિચન છે, ઇન્દ્રિયાને તથા મનને કાબૂમાં રાખે છે, જે સુખદુઃખ વિષે તથા સ્વ-પર વિષે સમબુદ્ધિ જાળવે છે, તેમ જ સદાય સંતોષ-વૃત્તિ સેવે છે, તેને માટે બધી જ દિશાઓ આનંદ-સુખમય હોય છે.

૩૬. સેવક બાંલતાં ન હોય તો એ મૂંગાં કે સુખ-દુર્બલ ગણાય છે; એ જ જો બાંલવામાં કુશલતા બતાવે તો એને ખુશામતિયો અથવા વાચાલ તરીકે નવાજવામાં આવે છે. જો શેઠની પાસે ઝમો રહે તો ધ્રીટ અથવા

ધૃષ્ટ મનાય છે; દૂરથી સેવા કરે તો એ ગમાર ગણાય છે. સહનશીલ હોય તો તે ડરપોકમાં સ્થળે છે; પણ જો એ સહન ન કરે તો મોટે ભાગે એને સ્થાનદાની વિનાનો ઠરાવવામાં આવે છે. આમ સેવાધર્મ ભલભલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવાં ગહન, વિષમ અને કફોડો છે.

૩૭. ન્યાય અને સદાચારથી લાધતી આજીવિકા વિષે પ્રીતિ રાખવી; પ્રાણ જવાનો સમય આવે તોપણ મેલું કામ હાથે ન થવું; દુર્જન લોકો આગલ તો યાચના ન જ કરવી, પણ મિત્રની પાસે પણ, જો તે નિર્ધન થયો હોય તો કશું ન માગવું; વિપત્તિમાં પણ દાન ન બનતાં માથું ઝુકું રાખવું અને આપદધર્મની વાત ન કરતાં ઉચ્ચ આદર્શ સેવવો, એટલે કે સંકટ સમયમાં પણ ધીરોદાત્ત વર્તન રાખવું; અને મહાનુભાવોને પગલે ચાલવું,—આવું આ સ્થાનદાની ધારે ચાલવા જેવું વિકટ અસિધારાત્રત સજ્જનોને કોણે બતાવ્યું હશે વારુ ?

૩૮. સમસ્ત ભુવનોની ઉત્તરડને શેષનાગ પોતાની વિશાળ કળા ઉપર ટેકવી વહન કરે છે; તે શેષને કાચબાનો રાજા (કૂર્માવતારી વિષ્ણુ) પોતાની પીઠ ઉપર હંમેશા ધારણ કરે છે; તે કાચબાને વઢી સાગર રમકડાની જેમ સહેજે પોતાના સ્થાનમાં બેસાડી દે છે. કેટલું આશ્ચર્ય ! મોટાઓના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી. મહાત્માઓનો વિભૂતિઓ અંત કે પાર વગરની હોય છે.

૩૯. કશી જાહેરાત કર્યા વગર છાનુંમાનું દાન આપવું, અતિથિ ઘેર આવ્યો હોય ત્યારે ઉત્કંઠાથી એની આગતાસ્વાગતા કરવી, વીજાનું મલું કરીને તે બાબત મૌન રાખવું, કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય તો જાહેરમાં તેનો સ્વીકાર કરવો, સંપત્તિમાં ગર્વ ન કરવો, પારકાની નિંદા કે અપમાન થતું હોય એવી વાતો ન કરવી, આવું આ અતિ વિષમ અસિધારાવ્રત સજ્જનોને કોણ બતાવ્યું હશે વારુ ?

કોઈએ નહિ, એ તો એમનો સ્વભાવ જ છે.

૪૦. મૂંઝવણ લીધે ગમે તેટલો દૂબલો પડ્યો હોય, ઘડપણથી કૃશ થયો હોય, ગાત્રો બધાં ઢીલાં પડવાથી ભારે કઠણ દશામાં આવી પડ્યો હોય, તેજમાત્ર નીકળી ગયું હોય, એટલું તો શું પણ પ્રાણનો જ નાશ થવાનો વારો આવ્યો હોય તોપણ, મદોન્મત્ત હાથીઓનાં ગંડસ્થાનો ફાડીને તેમાંના મોતી જેવા માંસના કોઠિયા ભરવાનાં જ ઇચ્છા રાખનારો, માનીઓનો અપ્રેસર એવો સિંહ અન્ય જાનવરોની પેટે કદી સૂકું ઘાસ ઝાંચો ઝાંચો ?

માનધન પુરુષ ગમે તેટલી વિષમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો હોય તોય એની શાનને ન છાજે એવું હલકું કામ કરવા તૈયાર થાય જ નહિ.

૪૧. પોતાનું પેટ ભરવાના જ ઉદ્યોગમાં રચ્યાપચ્યા શુદ્ધ જનો તો હજારો પડેલા છે. જ્યારે પરાર્થને જ જે સ્વાર્થ માને છે એવો સજ્જનોનો અગ્રેસર કોઈક જ હોય છે.

નદીપતિ સમુદ્રનું પાણી વડવાનલ પીએ છે તે કદી ન ધરાય એવું પોતાનું પેટ ભરવા માટે. જ્યારે એ જ સમુદ્રનું પાણી મેઘ પીએ છે, તે ઉનાલાથી થતો જગતનો તાપ તોડી નાશવા માટે જ.

૪૨. મન, વચન અને શરીરમાં જેઓ પુણ્યામૃતથી ભરેલા છે; ઉપકારની પરંપરાથી ત્રણે લોકને જેઓ પ્રસન્ન કરે છે; અને પારકાના રાઈ જેવડા અલ્પ ગુણોને પર્વત જેવડા મોટા કરી બતાવી જેઓ પોતાના હૃદયકમળનો વકાસ સાધે છે; એવા સંત પુરુષો કેટલા હશે ?

૪૩. સજ્જનોની આ કેવી રીત કે તેઓ નમ્ર થઈને પોતાને ઝૂંચે લઈ જાય છે. પારકાના ગુણોની કદર કરીને પોતાનું ગુણજ્ઞપણું (અને તે દ્વારા ગુણીપણું પણ) સ્થાપિત કરે છે. પારકાને કાજે બહોળા પાયા ઉપર મોટાં કામો અઘડ ચલાવીને તે દ્વારા જ જે કાંઈ પોતાનો સ્વાર્થ સધાય તે સાધે છે; અને આક્ષેપના એટલે કે નિંદાના કઠોર શબ્દોથી જેમનાં મુખ વાચાલ વન્યાં છે એવા દુષ્ટ લોકોની હીનતાને પોતાના ક્ષમાશીલ આચરણથી જ ઉતારી પાડે છે.

आम जेमनुं आचरण खरेखर नवाई पमाडे तेंवुं छे, तेवा बहुमान्य सज्जनो दुनियामां कोने पूजनीय नथी ?

४४. सत्यव्रतने वरेला, तजस्वी, टेकीला माणसो प्रसंग आव्ये पोताना प्राण पण सुखेथी जता करे छे; पण लज्जागुण जेवा सद्गुणीना प्रवाहने वहेतो करनारी, अत्यंत शुद्ध हृदयवाळी, अने सदाय पाछळ पाछळ रही रक्षण करती माता जेवी, प्रतिज्ञानो कदापि त्याग करना नथी.

४५. काचवाने शुं पोताना शरीर उपरना भारनुं कळतर नहीं थतुं होय के ते पोतानी पीठ उपरथी पृथ्वीने फेंकी देतो नथी ? अथवा तो शुं सूर्यने थाक नथी लागतो के ते निश्चळ थई निरति बेसी नथी रहेतो ? (वन्ने अकळाना तो हशे ज.) पण एक बार हाथमां लीधेलुं कार्य पडतुं मूकतां सज्जन पोताना मनमां शरमाय छे.

उपाडेलुं काम छेवट लगी नभावबुं ए ज सज्जनोनुं कुलव्रत होय छे.

४६. स्वपरनो भेद के पक्षपात राख्वा विना बधाने ज आश्रय आपनार उदार महासागरने विषे कवि कहे छे :

अहीं क्षीरसागरशायी केशव सूता छे, तो अहीं तेना शत्रुओनुं (असुरोनुं) आबुं कुळ अथवा मंडळ पण

સંતાયેલું છે; અહીં શરણે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય સૂએ છે, તો અહીં જ એ સાગરને ધીમે ધીમે બાઢી નાખનાર વડવાનલ પળ પ્રલયકાલના વધા અગ્નિઓને સાથે લઈ ઘર કરી વેઠો છે. શ્વેચ્છર, સાગરનું હૃદય કેટલું વધુ વિશાલ, સામર્થ્યવાળું અને ભાર સ્થમનારું છે.

[‘ક’ ઇટલે પાળી. ‘કે’ ઇટલે પાળીમાં (પહેલું) શવ—તે કેશવ, એવો કેશવનો અર્થે કરાય છે. પ્રલયકાલ પછી શ્રીવિષ્ણુ શવની પેટે નિશ્વેષ્ટ થઈને ક્ષીરસાગરમાં સૂતા રહે છે, તે પરથી.]

૪૭. આ વિશાલ પૃથ્વી સાગરથી વીંટલાયેલી ઇટલે કે સીમિત છે. એ જલનિધિ સાગર પળ સોએક યોજન જેટલો હશે. સતત પ્રવાસ કરનારો સૂય અનંત ગણાતા આકાશનું પળ માપ કાઢે છે. એમ વધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાતી મર્યાદાની છાપથી ઇટલે કે મુદ્રાથી અંકાયેલી છે. ફક્ત મજ્જનોની પ્રતિભા જ અમર્યાદિ હોઈ, સર્વત્ર વિજય પામે છે.

૪૮. પોતાનો સ્વાર્થ તદ્દન જતો કરીને વીજાનું હિત સાધનારા આ લોકો મત્પુરુષો છે. સ્વાર્થને આંચ ન આવે એવી રીતે જેઓ પરહિત સાધવાનો ઉદ્યમ આદરે છે, તેઓ સામાન્ય કોટિના ગણાય. જેઓ સ્વાર્થને ચાતર પારકાના હિતને હળે છે. તેઓને માનવ-રૂપધારી રાક્ષસો કહી શકાય.

હવે જેઓ કોઈ પણ મતલબ વિના પારકાના હિતના નાશ કરવાને મંડી પડેલા હોય છે. તેમને કયા નામથી ઓઠાવવા તે સમજાતું નથી.

૪૯. જે અભાગિયો માણસ આ કમભૂમિમાં આવ્યા છતાં તપાચરણ કરતો નથી, સત્કર્મ કરીને પોતાનો જિંદગીનો સદુપયોગ કરવાને બદલે તુચ્છ કર્મોમાં અમૂલ્ય જીવન વિતાવે છે. તે સ્વરેશ્વર જાણે નીલમણિનાં બનાવેલી તપેલીમાં ચંદનના જેવા બઢતણથી તલનો ચોળ પકવે છે, આકાશનાં મૂલિયાં મેળવવા માટે સોનાની હલપૂર્ણથી જમીનને ચેડે છે. અથવા કપૂરનાં ઢાઢ કાપી કોદગની આસપાસ તેની ઘાઢ બનાવે છે. ચીજું શું ?

૫૦. એવા સુવર્ણ પર્વત મેરુ, કે રજત પર્વત કૈલાસને લઈને શું કરીએ કે જેને આશ્રયે ડગેલાં વૃક્ષો, હતાં તેવાં ને તેવાં જ વૃક્ષો રહે છે. અમે તો દક્ષિણના મલય પર્વતને જ માન્ય ગણીએ છીએ કેમ કે તેના આશ્રયને કારણે કંકોલ, લીમડો અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન બની જાય છે.

૫૧. [જૂના કાઢમાં પર્વતોને પાંચો હોવાથી તેઓ ડહી ડહીને મનુષ્યવસ્તીને દબાવી ઢંતા હતા. અંતે ઇન્દ્રે વજ્ર ફેંકી ફેંકીને પહાડોના પંચ કાપી નાઢ્યા. એ

ધામાંથી જ નદીઓ વહેવા લાગી. પહાડો પરનું એ મંકટ
જાંઈ, હિમાલયના દીકરા મૈનાકે સગાંવહાલાંઓનો ત્યાગ
કરી, સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી; અને પોતીકાનાં સુખદુઃખ
સાથે એકરૂપ થવાને વદલે. પોતા પૂરતો જ વિચાર કરી
એણે પાતાની જાન બચાવી. એ પૌરાણિક કથા આગલ
કરી કવિ કહે છે :]

માતેલા ઇન્દ્રે ફેંકેલા વઘ્નના સખત પ્રહારોથી, કે જે
પ્રહારો અગ્નિની ઉપગાઉપરી જ્વાલાઓ વહાર પડતી હોવાને
લાંધે વિશેષ દુઃસહ થયા હતા. તે પ્રહારોથી પાંચ કપાઈ
જાત તો તે મૈનાક માટે વહેતર હતું; પણ પોતાના
પિતા, હિમાલય, સંકટમાં સપડાઈને અસહાય બન્યા
હાંથ એવે વચંતે, તેનો કશો ધ્યાલ રાહ્યા વગર, કેવલ
પોતાની જાતને બચાવવા સ્વાતર મહાસાગરના પાણીમાં
ભૂસકો મારી સંતાઈ જવું, એ તેને માટે સાચે જ ઉચિત
ન હતું.

૨૨. જેમનું મન સંતોષના સુખને લાંધે લીલેલું
છે, તેમના આનંદમાં જેને કારણે કશો ફેર પડ્યો નથી;
અને જેમની વૃદ્ધિ ધનલોભથી વ્યાકુલ થઈ છે. તેમની
તૃષ્ણા પણ જેના દ્વારા હળાઈ નથી;— એવા અપાર સંપત્તિનો
ભંડાર (સુવર્ણપર્વત મેરુ) વિધાતાએ કાંને માટે સર્જ્યો
હશે ? આખરે જેનું સુવર્ણમાહાત્મ્ય પોતાની અંદર જ સમાઈ
ગયેલું છે એવા મેરુની મારી આગલ કશી કદર નથી.

[पाठांतर स्वीकारीए तो आ ज श्लोक नीचे प्रमाणे
अर्थ आपे छे :]

जेमनुं मन संतोषमुखथी जागृत थयुं छे, तेमने
माटे जे माटीथी जुदो नथी; अने जेमनी बुद्धि धन-
लाभने लीधे आकळी थई छे, तेवा पामर लोको जेना सुधी
पहोंची शकता नथी; — एवो ए अपार संपत्तिनो भंडार
विधाताए आम काने माटे बनाव्यो हशे ?

जेनो सुवर्णमहिमा पोतानी अंदर ज समाई गयो
छे, लोभी के संतापी कोईना ज कामना नथी, तेवो मेरु
मने आकर्षी शकता नथी.

५३. जीवडाओनां गूँचळांथी खदबदतुं, लाळथी
भीनुं थयेलुं, दुर्गेध मारतुं. जांतां ज चीतरी चढे एवुं
तथा मांस विनानुं एवुं माणमनुं हाडकुं अत्यन्त स्वादथी
पांत करडतो होय. तेव वखंत कूतरा. देवानां राजा इन्द्र
पासे आर्य तांच; तेने जाईने शरमातो नथी, केमके
क्षुद्र प्राणी पांत संघरेली के अपनावेली वस्तु केटली
तुच्छ छे एनो ल्याल करी ज शकता नथी.

५४. अमृत टपकतुं होय, एवां मधुर बांधवचनोथी
ज जे माणस दुष्टोने सन्मार्गे आणवानी हाम भीडे छे, ते
जाणे कमळना कोमळ तंतुओ वडे मदोन्मत्त हाथीने
बांधवानां प्रयत्न करे छे, अथवा जाणे शिरीष फूलनी

પાંચઢીની કિનારથી હીરાને પાસા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અથવા જાણે મધના ઁક ટીપા વડે સ્વારા મહા-સાગરને મધુર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ ઁ વૃથા પ્રયાસ છે.

૫૫. મગરની ઢાઢમાં ભરાયેલું રત્ન જોર કરીને વસ્તે વહાર કાઢી શકાય, ઁપરાઁપરી આવતાં ઁછઁતાં મોજાંથી ભીષણ વનેલા તોફાની ઢરિયાને પળ વસ્તે તરીને પાર કરી શકાય, તંમ જ ઁછેઢાયેલા સાપને પળ કઢાચ ફૂલની જંમ માથે ઢારણ કરી શકાય, પળ હઠ પકઢીને સામા થઈ વેઠેલા મૂર્ખ માળસના ચિત્તનું સમાધાન કઢાપિ ન કરી શકાય.

૫૬. ઢાળીમાં પ્રયત્નપૂર્વક પીલવાથી રેતીના કળમાંથી પળ વસ્તે માળસ તંલ મેઢવી શકે; તરસથી પીઢાતો કોઈ માળસ મૃગજઢ પીને પળ પાંતાની તરસ ઁપાવી શકે; પૃથ્વીપર્યટન કરતાં કરતાં માળસને કઢાચિત્ સસલાનું શિંગઢું પળ હાથ આવે; પળ જીઢ પકઢીને સામા થઈ વેઠેલા મૂર્ખ માળસને કઢાપિ આરાધી ન શકાય.

૫૭. શ્રીમંતાઈ હતી તે વસ્તના જેવી જ અવિકઢ ઇન્દ્રિયો આજે છે; ઁ જ કર્મ છે; ઁ જ અકુંઠિત બુઢ્ધિ છે; ઢાચાશક્તિ પળ ઁ જ છે; અને પુરુષ પળ ઁ જ છે. છતાં, પૈમાની હંફ જતી રહેતાંવિંત માળસ જુઢો જ વની જાય છે ઁ કેટલું વધું વિચિત્ર !

૫૮. શાસ્ત્રપૂત શબ્દોર્થી જેમની વાણી સુન્દર બની છે, અને જેમની પાસે વેદાદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન શિષ્યોને આપી શકાય એવું છે (એટલે કે જેઓ પોતાનું કીમતી જ્ઞાન શિષ્યોને સફળ રીતે આપવાની શક્તિ ધરાવે છે) એવા વિદ્યાત કવિપંડિતો જે રાજાના દેશમાં નિર્ધન દશા ભોગવે છે તે તે રાજાની નગુણાઈ છે. કવિઓ તો સંપત્તિ વિના પણ બાદશાહ હોય છે. મોંઘામૂલ્યાં રત્નોની કિંમત ઓછી આંકનાર નાદાન રત્નપારખુઓ જ નિંદાપાત્ર હોય છે, નહીં કે રત્નો.

૫૯. માણસમાં જો લજ્જાશીલતા કે મર્યાદા હાંચ તો એ જડતા મનાય છે; વ્રત કરવા તરફ રુચિ હોય તો તે દંભ ગણાય છે; પવિત્ર આચરણ જો એને પસંદ હાંચ તો એ કપટ કે ધૂર્તતા ઠરાવવામાં આવે છે; શૂર માણસમાં નિર્દયતાનું આરોપણ થાય છે; એ જ માણસ જો શાંત કે ધીમો હોય તો એ એની દુર્બલતા ગણાય છે; એ જો મૌન-સેવી હોય તો એ બેવકૂફી, અને વક્તા હોય તો એ વાચાળતા કહેવામાં આવે છે; માણસ પ્રિય વાતો કરે તો એ દીનતા, અને તેજસ્વિતા બતાવે તો એ ઘમંડ ગણાય છે. ત્યારે એવાં કયો ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ વચાંડયાં નથી ?

૬૦. જ્ઞાન આદિ પરમ તત્ત્વો જેમને પ્રાપ્ત છે, એવા પંડિતોની અવગણના કરીશ મા. તળેલા જેવી તુચ્છ સંપત્તિ તેમને બંધનકારક થઈ શકતી નથી. તાજા જ વહેવા માંડેલા મદના પ્રવાહથી જેમનાં ગંડસ્થળો કાઢ્યાં કાઢ્યાં થયાં છે એવા હાથીઓને કમળના તંતુઓ રોકી નથી શકતા.

૬૧. લૂટનાર કે હરણ કરનારની જે નજરે પળ ચડતું નથી, જે હંમેશ માણસનું અકલ્પિત કલ્યાણ જ કરે છે, યાચકોને સતત આપ્યા કર્યું હોય તોયે છૂટવાને બદલે જે પરાકોટી સુધી વધ્યા જ કરે છે, અને કલ્પનો અન્ત આવે તોયે જે નાશ પામતું નથી, એવું વિદ્યા નામથી ઓઝાતું, આંતરિક ધન જેમની પાસે છે, તેમની સાથે હે રાજાઓ, અભિમાનનું વર્તન છોડી દો. એવાઓ સાથે કોણ હરીફાઈ કરી શકે ?

૬૨. કોઈ પળ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, પારકાનું ધન હરણ કરતાં ચિત્તને રોકવું, સાચું બોલવું, યોગ્ય સમયે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવું. પરસ્ત્રી વિષે વાતચીત સરખી પળ ન કરવી, તૃષ્ણા એટલે કે વાસનાના પ્રવાહનો છેદ કરવો, વડીલો પ્રત્યે વિનયશીલ થવું અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખવી આવો આ આચાર બધા ધર્મોના, તમામ શાસ્ત્રોને સંમત છે. અને એ જ કલ્યાણનો સાર્વભૌમ માર્ગ છે.

૬૩. માણસમાં જો ક્ષમા હોય તો આત્મરક્ષણ માટે કવચ — વહતરની શી જરૂર ? જો એનામાં ક્રોધ હોય તો બીજા શત્રુઓની જરૂર શી ? ન્યાતીલા હોય તો પછી અગ્નિની જરૂર શી ? જો અનુકૂળ સ્નેહી મિત્રો હોય તો દિવ્ય ઔષધિ રાખવાની આવશ્યકતા શી ? જો દુર્જનો પાસે હોય તો શું સર્પો પળ જોઈએ છે ? અને જો સંસ્કારવતી વિદ્યા કેળવેલી હોય તો ધનની કિંમત શી ? જો લાજલજ્જા હોય તો આભૂષણ વગર શું નડવાનું હતું ? અને જો સારું કાવ્ય રચવાની શક્તિ હોય તો પછી હકૂમતની શી તમન્ના ?

૬૪. [માણસ મૂતો હોય, ઉન્મત્ત થયો હોય અથવા સંકટમાં ફસાયો હોય ત્યારે તેની સલામતી જોખમમાં હોય છે. હવે એ જ ગફલત જો મોટા જંગલમાં કે રણમાં હોઈએ ત્યારે, શત્રુ કે અગ્નિ કે જઝથી ધંરાયા હોઈએ ત્યારે, અથવા મહાસાગરમાં કે પર્વતની ટોચે ઊભા હોઈએ ત્યારે આવી પડે તો તો પૂછવું જ શું ? પળ એવે ટેકાળે એવી અવસ્થામાં પળ, પૂર્વે કરેલાં પુણ્યોને લીધે જ માણસ બચી જાય છે — એ ભાવ વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે :]

વનમાં કે રણમાં, શત્રુ, જઝ કે અગ્નિ વચ્ચે, મહાસાગરમાં કે પર્વતનાં ટોચે, માણસ મૂતો હોય, ઉન્મત્ત અવસ્થામાં હોય કે કફોડી દશામાં પડ્યો હોય ત્યારે, પૂર્વે કરેલાં પુણ્યો જ એને રક્ષે છે.

૬૫. હે સાધા, તારે જાં ઇચ્છિત ફલ ભોગવવું હોય તો અનેક ગુણો કેલવવાની કડાકૂટમાં પડીશ મા. ફક્ત સર્વ શુભ ફલ આપનારી, ઐશ્વર્યવતી સત્ક્રિયાની ઉપાસના કર કે જે દુષ્ટોને સાધુ બનાવે છે, મૂર્ખોને વિદ્વાન બનાવે છે, શત્રુઓને મિત્ર બનાવે છે, અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે અને હાલાહલ જેવા મયાનક ઝેરને પળ જોતજોતામાં અમૃત બનાવી દે છે.

૬૬. જે કોંક ઘરમાં અનેક માણસો રહેતા હતા ત્યાં માત્ર એક જ બાકી રહે છે; વઢી જ્યાં એક હતો ત્યાં વસત જતાં ઘણા થઈ જાય છે; અને અંતે ત્યાં એકે બાકી રહેતો નથી. આમ રાત અને દિવસને, જાણે તે વે પાસા હોય તેમ, હાથમાં નચાવતાં, ભગવાન કાઢ પ્રાણીઓનાં સોગટાં બનાવીને આ જગતના પટ ઉપર ભગવતી કાઢી જાંડે રમત રમે છે.

૬૭. [પાંતાના જીવનનાં વિફલતા વર્ણવતાં એક અશ્રિત કહે છે :]

વિકટ સ્થળોને લાંધે દુર્ગમ એવા અનેક પ્રદેશોમાં હું રસ્તેડયો પળ કશું ફલ મને મળ્યું નહિ; પોતાની જાતિને અને કુળને ડાંચિત એવું અભિમાન છાંડી દઈ પારકાની ચાકરી કરી પળ તે વધી એઠે ગઈ; રહેને કોઈ હાંકી કાઢશે એવી શંકા હંમેશાં મનમાં રાખતાં,

માન આવરુ છોડીને કાગડાની પેટે પારકાને ઘેર પેટ ભર્યું;
તોયે પાપ કર્મમાં રાવનાર. હે તૃષ્ણે, તું હજુ તૃપ્ત થતી નથી
ઐટલું જ નહિ. પણ દિનરાત તું વધતી જ જાય છે!
હજી તને શાતા વઢતી નથી ?

૬૮. ‘તને મઢવા માટે અત્યારે શેઠને વચ્ચત નથી.’
‘શેઠ હાલ ઇકાંતમાં ચ્વાનગી વાતો કરે છે,’ ‘માલિક
સૂતા છે.’ ‘જો અહીં ડભો રહીને જોયા કરીશ તો
મહારાજ ચિડાશે,’ ઇવાં ઇવાં વચનો જેમને વારણે
સાંમઢવાં પડે છે, તેમને પડતા મૂકીને, હે ચિત્ત ! તું
વિશ્વેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો આશ્રય લે. ત્યાં તો તને
રોકવા માટે કોઈ દરવાન નહિ હોય, તને કોઈ કઠોર વેળ
નહિ સંમઢાવે અને વધારામાં ત્યાં તને અપાર શાંતિસુખ
મઢી જશે.

૬૯. અગ્નિના દાહકતા ન જાણવાને કારણે પતંગિયું
મલે દીવાની જ્યોતિ ઉપર ધસી પડે; તેમ જ અજ્ઞાનને
કારણે માછલી પણ માછીમારના ચાલુકના આંકડાને છેડે
ગોઠવેલું માંસ મલે ગઢી જાય; પણ પરિણામની પૂરેપૂરી
જાણકારી હોવા છતાં, આપણે વિપત્તિઓની જાઢથી ગૂંચવાંચેલા
વિષયોને છોડી દેતા નથી ! હાય ! કેટલો અગાધ છે
મોહનો આ મહિમા !

૭૦. જ્યાં સુધી આ શરીર રોગરહિત અને સ્વસ્થ છે, જ્યાં સુધી ઘડપણ દૂર છે, જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ યથાવસ્થાને ક્ષીણ થઈ નથી અને જ્યાં સુધી આવરદા છૂટી નથી, ત્યાં સુધી જ ડાહ્યા માણસે પોતાના આત્માના કલ્યાણને અર્થે મહાન પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ.

ઘરને આગ લાગી જાય ત્યારે કૂવો યોદવાનું કામ શરૂ કરવું એ વઢી કેવું !

૭૧. યાદમાં માટે ફળ પૂરતાં છે, પીવા માટે મીઠું પાણી છે, સૂવા માટે ધરતીની પીઠ છે, પહેરવા માટે વાઙની છાલોનાં વસ્ત્રો છે. મારે વધારે શું જોઈએ ? અને તેથી જ, એકાએક પ્રાપ્ત થયેલી નવી સંપત્તિરૂપી મદિરાના સેવનથી જોડાનાં વધી ઇન્દ્રિયો માન ભૂલી ગઈ છે, એવા દુર્જનોનાં તુમાચી સહન કરવાને જરાયે મન થતું નથી.

૭૨. ઉદાર હૃદયવાળી કેટલીક ધન્ય વિભૂતિઓએ પૂર્વે આ જગત નિર્માણ કર્યું; બીજા કેટલાકોએ એના પાલનનો ભાર ઉઠાવ્યો; ત્રીજા બીજા કેટલાકોએ એ જ જગતને જીતીને, તળખલાની પેઠે એને દાનમાં આપી દીધું; અત્યારે પણ કેટલાક ધીરોદાત્ત આર્ય પુરુષો આ ચૌદ ભુવનોનો ઉપભોગ લઈ રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં બે ચાર શહેરોની માલિકી મઠતાંવેત માણસો આટલો બધો ગર્વ શાનો રાખતા હશે ?

૭૩. તું અધિકારસંપન્ન રાજા છે, જ્યારે અમે પોતાના આચાર્યની સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનનું અભિમાન રાખી ઉન્નત થવા માગીએ છીએ. તારી કીર્તિ તારા વૈભવને કારણે છે, જ્યારે અમારી કીર્તિ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. આવી રીતે, હે અભિમાની રાજા આપણી વચ્ચે મોટો તફાવત છે. જો તું અમને જોઈને મોં ફેરવી લેતો હોય તો અમે પણ બિલકુલ બેદરકાર છીએ.

[માનધનાતિ^૧ ને ઢેકાળે માનદ નાતિ^૨ પાઠ લેવો વધારે સારો છે. એ પાઠમેદ લેતાં શ્લોકનો આ અર્થ થાય —]

તું સિંહાસનારૂઢ થયેલો અધિકારસંપન્ન રાજા છે, તો અમે પણ અમારા ગુરુજનની રીતસર સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનના સદભિમાનથી અને આત્મવિશ્વાસથી માથું ડુંચું રાખીએ છીએ. તું તારા વૈભવને લીધે પ્રખ્યાત છે, તો અમારી કીર્તિ પણ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. એવી રીતે, હે માનદ રાજા, આપણા બેની વચ્ચે ક્ષાણો તફાવત નથી. તેમ છતાં જો તું અમારે વિષે બેપરવા હોય તો અમે પણ તદ્દન બેદરકાર છીએ.

૭૪. સેંકડો રાજાઓ જેને ભોગવતાં એક ક્ષણ પણ ખાલી રહેવા દેતા નથી, તેવી પૃથ્વી મળતાં રાજાઓને આટલું અભિમાન શીદને થાય છે? પણ એમની વાત જવા દઈએ. અહીં તો એ જ પૃથ્વીના એક કકડાના કકડાનું

एक नानकडुं बटकुं मालिकीनुं थतां, विषाद मानवाने बदले
आ जडसु जमीनदारो ऊलटा राजी राजी थाय छे !

७२. खरी रीते जोवा जईए तो आ पृथ्वी जळ-
रेषाथी—पाणीनी नीकथी—विंटळायेलो एक माटीनो गोळो
छे, अने ए आखानो विचार करीए तोये ए केटलो
बधो नानो ! एने माटे पण सैंकडो युद्धो लडीने राजाओ
एना ककडा करी, एक एकने भोगवता जाय छे. एवा
ए क्षुद्र अने अत्यंत दरिद्री राजाओ हमेशा दान आपे ज
छे एम नथी. कोक वखते आपे, अने कोक वखते न
पण आपे. एवाओ पासैथी पण एक धनकणनी आशा
राखनारा अधम पुरुषोने अनेक वार धिक्कार हजो.

अथवा

आ पृथ्वी छे शुं ? पाणीनी नीकथी विंटळायेलो
एक माटीनो गोळो. अने ते आखो पण केवळ एक
अणुमात्र ज छे ने ? हवे सैंकडो युद्धो लडीने राजाओनां
टोळां एना पण भागला करीने ज एने भोगवे छे. एवा
ए क्षुद्र अने अत्यन्त दरिद्री लोको कोईने अल्पस्वल्प दान
आपे अथवा न पण आपे. तेमनो दोष शो काढवो ?
पण एवाओ पासैथी पण धनकणनी आशा राखनार अधम
लोकोने तो अनेक वार धिक्कार ज हजो.

७६. गंगाना तरंगना बरफ जेवा ठंडा तुषारथी
शीतल बनेलां अने विद्याधरोए आराम माटे बेसीने सुंदर

બનાવેલાં એવાં હિમાલયનાં પવિત્ર શિલાસ્થાનો શું બધાં નાશ પામી ગયાં છે કે જેથી માણસ અપમાન વહોરી લઈને પળ પારકાને ત્યાં ખીચનું સ્વાઈને જીવવામાં રાચે છે ?

૭૭. [સંસ્કૃતમાં એક કહેવત છે:- ‘ ગંદૂષજલમાત્રેણ શફરી ફુરફુરાયતે.’ શફરી એક વહુ જ નાનકડી માછલી હોય છે, એને ચાંગડા જેટલું પાણી મળે તો તેટલામાં એ રાજી થઈને ફુર ફુર નાચે છે, પણ એ બીચારીની શક્તિ કેવડી ? એના નાચવાથી શું મહાસાગર પ્રભુદય થવાનો હતો ?]

જે મનસ્વી છે તેને આ નજીવું બ્રહ્માન્ડનામનું કૂંડાલું થોડું જ લોભાત્રી શકવાનું હતું ? નાનકડી શફરીના કૂદકૂદ કરવાથી સાગર કદી ધોભ પામે સ્વરો ?

૭૮. માંસ વિનાનો, અને માત્ર થોડાક સ્નાયુ અને ચરબીના કળ ચાંટી રહ્યાથી મેલો જળાતો, હાડકાનો કકડો જડવાથી કૂતરો રાજી રાજી થાય છે; જોકે તેથી એની ભૂખ તો મટી શકતી નથી જ. જ્યારે સિંહ, કોઈ શિયાળ સ્વોળામાં આવી પડ્યું હોય તોયે, તેને ત્યજી દઈને હાથીને જ મારે છે.

કહ્યું જ છે કે કોઈ પણ પ્રાણી, સંકટમાં સપડાયું હોય તોયે, પોતાના વ્યક્તિત્વને શોભે એવું જ ફલ મેળવવા માગવાનું.

૭૯. કમલદલ ઉપરના પાણીની જેને ઉપમા અપાય છે, એવા આ નશ્વર પ્રાણોને માટે, સારાં નરસાંનો વિવેક છોડી દઈ અમે શું શું નથી કર્યું ? કેમ કે ધનના મદથી જેમની લાગણીઓ બહેર મારી ગઈ છે, એવા મોટા માણસો આગળ, સાવ નિર્લજ્જ થઈને આત્મસ્તુતિ કરવાનું પાતક પળ અમે કરી ચૂક્યા !

૮૦. હે હૃદય, રોજ ઊઠીને પારકાનાં ચિત્તોની અનેક રીતે આરાધના કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તું શા માટે આ મહા ક્લેશનો કાદવ ઁંદે છે ? તું જો પોતે અંદરથી જ પ્રસન્ન થાય તો તારામાં ચિંતામણિના ગુણોનો ઉદય એની મેલે થશે, અને પછી તારો અનાસક્ત સંકલ્પ તારી કઈ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરે ?

૮૧. કોઈ ઠેકાણે વીણાવાદન ચાલે છે, તો કોઈ ઠેકાણે ‘હાય રે હાય’ના રોદણાં સંભળાય છે; કોઈ ઠેકાણે વિદ્વાનોનો કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો હોય છે, તો કોઈ ઠેકાણે પીધેલા દારૂડિયાઓની લડવાડ ચાલતી હોય છે; કોઈ ઠેકાણે સુંદર લલનાઓ દેખાય છે, તો કોઈ ઠેકાણે ગલત્કોટથી પીડાતી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. સાચે જ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તેની કાંઈ જ ખબર પડતી નથી.

૮૨. ધનરૂપી તુચ્છ મૃગજલ્લના સાગરનું પાણી પીવા મથતા હે જડબુદ્ધે પશો, તેં કરેલાં કેટલાં કેટલાં કામો કેટલી બધી વાર પડી ભાંગ્યાં નથી શું ? તેમ છતાંય તારી ઉત્કટ વાસના હજી વિરામ પામતી નથી; તેમ જ તારું હૈયું ભાંગી જઈ એના સેંકડો ટુકડા થતા નથી. એ ઉપરથી લાગે છે કે જરૂર તારું હૃદય વજ્ર જેવા કઠણ પથ્થરનું જ બનેલું છે.

૮૩. આંખના થોડાક પલકારા જેટલી જ જેની આવરદા છે એવો દેહ જ્યાં મળ્યો છે ત્યાં સ્વર્ગ નથી પડતી કે કરવું શું. સુરનદી ગંગાને કિનારે તપાચરણ કરતા રહીએ, કે સદ્ગુણમંડિત પત્નીની સોબતમાં સંસ્કારી જીવન ગાળીએ ? ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાન્ત આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોનું અને દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ, કે જાતજાતના કાવ્યમૃતના મધુર રસોનું પાન કરીએ ? (‘રાત ટૂંકી અને વેષ ઝાણા’ જેવી સ્થિતિ થઈ છે.)

૮૪. ઝૂંચી આલેશાન હવેલી, સજ્જનો વચ્ચે માન્યતા પામેલા દીકરાઓ, અગણિત સંપત્તિ, કલ્યાણી પ્રિય પત્ની, જુવાનીની અવસ્થા, એ વધું જોઈને, અજ્ઞાનને લીધે મૂઢ બનેલો માણસ આ વિશ્વને ચિરકાલ ટકનારું માને છે અને ખુશીથી સંસારરૂપી તુરંગમાં પ્રવેશ કરે છે; જ્યારે આ બધી વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે એમ જો જોઈ શકે છે તે ધન્ય માણસ આ વધી વસ્તુઓનો સદંતર ત્યાગ કરે છે.

૮૫. હે હરણ, તું, જે ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી, તેમની આગઢ ડોટા ડોટા ડુશામતના વચનો બોલતું નથી, એમનાં ગર્વભર્યાં વચનો સાંભળતું નથી અને આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ ઢોડતું નથી, મૂઢ લાગે ત્યારે કુમઢું ઘાસ ડાઈ લે છે અને સૂવાનો વડત થયે સુઢેથી સૂઈ જાય છે; અને આમ સંતોષવાઢું જીવન ગાઢે છે; તો મને કહે કે તેં ક્યાં અને કયું તપ તપ્યું કે જેથી આટલી સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થઈ ?

અથવા

હે કુરંગ હરણ, તેં કયું તપ સેવ્યું છે, કયે ઢેકાણે સાધના સાધી છે એ મને કહે. કેમ કે તું ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી, તેમની ડોટી ડોટી ડુશામત કરતું નથી, તેમનાં ગર્વભર્યાં વચનો સાંભળતું નથી અને મારે આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ ઢોડતું નથી, ડાવાનો વડત થયે તું કુમઢું ઘાસ ડાઈ લે છે અને ડંઘ આવતાં ડંઘી જાય છે. મારે તપ કર્યા વગર આવુ સંતોષવાઢું જીવન કોણ ગાઢી શકે ?

૮૬. શું ગિરિકંઢરોમાંથી કે પર્વતની ડીણોમાંથી કંઢમૂઢોનાં સઢંતર નાશ થયો છે ? અથવા શું પર્વતો ઉપર વહેતાં ઝરણાંઓ વધાં સુકાઈ ગયાં ? અથવા શું રસમર્યાં ફઢોથી લચેલી તેમ જ વલ્કલો પૂરાં પાઢી શકે તેવી છાલવાઢી ઢાઢીઓ ઝાઢ પરથી નાશ પામી ગઈ છે ? કે (અન્નવડ્ઢની આટલી સહેલી જોગવાઈ હોવા છતાં,) મહા-

મહેનતે પ્રાપ્ત થયેલા અલ્પશા ધનને લીધે ઊઠેલા અહંકારરૂપી પવનથી નાચતી ભૂકુટીવાળાં અને સાવ વિનયશૂન્ય થયેલાં એવાં દુર્જનોનાં મોઢાં તરફ લોકો જોયા કરે છે !

૮૭. ગંગાને કિનારે, હિમાલય પર્વતની કોઈ શિલા ઉપર પદ્માસન વાળીને હું બેઠો હોઉં, અને બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતાં યોગનિદ્રાની સમાધિમાં લીન થયો હોઉં, અને તે સ્થિતિમાં કેવલ બાલ મૃગલાં જ નહિ, પણ ઘરડાં હરણો પણ શંકા કે બીક તદ્દન ત્યજી દેઈને મારી પાસે આવે અને પોતાનાં શીંગડાં મારા શરીર સાથે ઘસીને યંજવાળવાનો આનંદ પામે, એવા ભાગ્યના દિવસો મને લાધશે સ્વરા ?

૮૮. પર્વતની ગુફાઓમાં રહીને પરમ જ્યોતિનું જેઓ ધ્યાન ધરે છે, અને તે વચ્ચે નિઃશંકપણે સ્વોચ્છામાં આવીને આરામ કરતાં પક્ષીઓ જેમના આનંદાશ્રુનું પાન કરે છે, એવા પુણ્યવાન પુરુષોને ધન્ય છે ! જ્યારે અમે તો મનમાં ને મનમાં મોટી મોટી હવેલીઓ બાંધીને તેમના પ્રાકારમાં આવેલી વાવને કિનારે ક્રીડોદ્યાન કલ્પીને એની અંદર વિલાસ કરતા પોતાની જિંદગી નિર્થક સુટાડીએ છીએ.

૮૯. [અદ્વૈતસિદ્ધિની સાધના કરતાં, કવિ પોતાની કલ્યાણ-કામના વ્યક્ત કરે છે —]

ભયાનક સર્પ હો કે આહ્વાદકારી ફૂલોનો હાર હો;
કંપાવનાર શત્રુ હો કે હૂંફ આપનાર સ્નેહી હો; મહામૂલું

રત્ન હો કે માટીનું તુચ્છ ઢેફું હો; કુસુમકોમલ શૈઘ્યા
 હો કે અકુળા પથ્થરો પથરાયેલા હો; નજર સામે ઘાસનાં
 તળાવો હો કે રમણીઓનો સમૂહ હો; મારી તો એ બધા
 પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ જ રહો, અને એવી સ્થિતિમાં કોઈ તપોવનમાં
 કલ્યાણકારી 'શિવ શિવ શિવ'નો જાપ જપતાં મારા દિવસો
 પસાર થાઓ.

[આ આજીવન સાથે આત્મિકતાનો સાક્ષાત્કાર થવાથી
 જે સમાધાન મળે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલો માણસ પોતાની સ્થિતિ
 વર્ણવે છે. એ રીતે પણ આ શ્લોકનો અર્થ કરી શકાય.]

સર્પ હો કે પુષ્પનો હાર હો કંપાવનારો પ્રવળ શત્રુ
 હો કે હૂંફ આપનારો મિત્ર હો, મહામૂલું રત્ન હો કે
 માટીનું તુચ્છ ઢેફું હો, ફૂલની શૈઘ્યા હો કે પથરાઓ
 પાથરેલા હો, સામે તૃણ હો કે સ્ત્રીઓનો સમુદાય હો, એ
 બધા વિષે મારી સમદૃષ્ટિ જ રહે છે અને પછી કોઈ
 તપોવનમાં નિરિચ્છ અને શાન્ત થઈને 'શિવ, શિવ, શિવ'નો
 કલ્યાણકારી શાન્તિ-જાપ કરતાં મારા દિવસો પસાર
 થાય છે.

૧૦. વિષયો ગમે તેટલા લાંબા વસ્તુ સુધી આપણી
 સાથે રહે તોયે અંતે તે છોડીને જવાના જ. છતાં માણસ
 પોતાની મેળે એમને છોડી દેતો નથી તો તેમાં એને શાસ
 કંઈ લાભ થાય છે સ્વર્ગ ? સ્વર્ગ જાતાં વિષયો જ્યારે પોતે
 જ પોતાની મરજી કે નિયમ પ્રમાણે માણસને છોડી જાય

છે ત્યારે એને પાર વગરની હૈયા-બઢતરા થાય છે. જ્યારે માણસ પોતે એમને ત્યજી દે તો એ વિષયો તેને અનંત શાંતિસુખ આપતા જાય છે.

૯૧. માણસને મઠતું ફઠ તેના કરેલાં કર્મો પર આધાર રાખે છે અને તેની બુદ્ધિ પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મને જ અનુસરે છે. બુદ્ધિનું ઘડતર તો કરેલાં કર્મોની ટેવો ઉપર જ અવલંબે છે. આમ મનુષ્યજીવનમાં કર્મ જ સર્વોપરી હોવાથી હાહ્યા માણસે સારી પેટે આગઠ પાછઠનો વિચાર કરીને જ કામો કરવાં જોઈએ.

[અને બુદ્ધિની કેઢવળીમાં પણ કર્મકૌશલ ઉપર જ વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ.]

અથવા

[કર્મ એટલે પૂર્વજન્મે કરેલું કર્મ એવો અર્થ કરી ‘ કર્મ ’ શબ્દ લગભગ દૈવના અર્થમાં વાપરીને કેટલાક લોકો આ શ્લોકનો જુદો જ અર્થ કરે છે અને બીજી લીટીમાંનો ‘ તથાપિ ’ શબ્દ એમને અનુકૂઢ આવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય —]

માણસને મઠતું ફઠ તેનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મો પર આધાર રાખે છે. આજની એની બુદ્ધિ પણ પૂર્વભવે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. આમ માણસ બધી રીતે પરતંત્ર છે. છતાં હાહ્યા માણસે, ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે એટલા યાતર

ઉત્તમ રીતે વિચાર કરીને જ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ; કે જેથી આ નહિ તો આગલો ભવ તો સુધરે.

[પહેલો જ અર્થ સારો જણાય છે. આ ભવનો વિચાર કરીને જ જ્યાં ચાલી શકાય એમ હોય ત્યાં આગલના અને પાછલના ભવોની વાત લઈ આવવી અનાવશ્યક છે. સ્વકર્મ-સૂત્ર-ગ્રથિતો હિ લોકઃ ।]

૧૨. આપણા ભાગ્યના વિધાતા તરીકે આપણે દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે દેવો પણ મૂઆ વિધિને વશ રહીને જ નથી ચાલતા શું ? તેથી વંદન તો વિધિને (દૈવને) જ કરવું ઘટે. પણ એ દૈવ પણ સ્વતંત્ર ક્યાં છે ? એ કર્મ પ્રમાણે નિશ્ચિત, અમુક ચોક્કસ ફલ જ આપનારું હોય છે. અને ફલ તો કર્મને આધીન છે. તો પછી એ અમર દેવોને લઈને શું કરીશું ? અને દૈવને લઈને પણ શું કરીશું ? જેની આગલ વિધિ-વિધાતાનું પણ કશું ચાલતું નથી, તે કર્મને જ અમારું વંદન હજો.

૧૩. જે દેવાધિદેવ કર્મે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને કુંભારની જેમ બ્રહ્માંડરૂપી ઘડાની અંદર અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામ ઉપર નીમ્યો, સર્વવ્યાપી વિષ્ણુને પણ દશાવતાર લેવાના મહાસંકટમાં ધકેલ્યો, અને શંકર રુદ્રને હાથમાં યોગી આપી દઈ મિશ્રા માટે રાખડતો કર્યો, અને જેના નિયમનને પરિણામે સૂર્ય આકાશમાં અખંડ ભમ્યા કરે છે, તે સર્વ-સમર્થ કર્મને જ અમારા નમસ્કાર હજો.

૧૪. નીચ લોકોની આરાધના કરતાં કરતાં, એમના અપશબ્દો જેમતેમ કરીને સહન કર્યા; આંખમાં આવતાં આંસુને અંદર ને અંદર રોકીને શૂન્ય મનથી તેમને રીફવવા હસી બતાવ્યું; મનની વધી લાગણીઓ દવાવી દીધી; અને જેમની બુદ્ધિ બહેર મારી ને અવઢી થઈ છે એવા લોકો આગઢ પળ હાથ જોડયા; હવે. હે નપ્પટ, વિપ્પટ આશે ! હજીયે તું મને બીજે ક્યાં ક્યાં નચાવવા માગે છે ?

૧૫. [સ્વાભિમાની માણસ પળ ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓથી જેર થઈને ભિક્ષાનાં વચનો મોઢામાંથી કાઢવા તૈયાર થાય છે એ બીનાને ધ્યાનમાં રાખીને કવિ કહે છે —]

ભૂખથી અકઢાતાં અને વીઢું મોઢું કરીને રોતાં કકઢતાં છોકરાંઓ જેનાં પાટયાં તૂટયાં વઢ્ઢોને રેંચતાં હોય છે અને તેમને શાન્ત કરવાનો કશો જ ઉપાય હાથમાં ન હોવાથી જે લાચાર થઈ બેઠી છે, એવી બિચારી દયામળી ગૃહિણી નજર આગઢ ન હોત તો ક્યાં સ્વાભિમાની માણસ, પોતાનો યાચના વિપ્પટ જશે એ ભયને કારણે ગદ્ગદ્ થયેલી વાળીએ, તૂટતા અને રૂરી પડતા અક્ષરે, પોતાના બઢયા પેટને માટે કોઈની આગઢ ‘ મને કાંઈક આપો ’ એમ કહેવા તૈયાર થાત ?

૧૬. અમે ઘણું રૂમ્મું, પળ તે ક્ષમાને લીધે નહિ; ગૃહસ્થાશ્રમનાં સુરૂનો ત્યાગ કર્યો, પળ તે સંતોષ સમાધાનને

कारणे नहि; असह्य एवां टाढ, तडको, पवन आदि सहन
 કર્યા, પણ તે કેવळ ક્લેશ માનીને, તપાચરણ તરીકે નહિ;
 પ્રાણોનું નિયમન કરીને, એકાગ્ર ચિત્તે દિનરાત ધ્યાન ધર્યું;
 પણ તે ધનનું, ભગવાન શંકરના ચરણનું નહિ; આમ જે
 જે કર્મો મુનિઓ કરે છે તે બધાં અમે કર્યા પણ તે તે
 ફલથી માત્ર અમે વંચિત જ રહ્યા.

૧૭. બ્રહ્મજ્ઞાનને લીધે જેમના મનમાં વિવેક જાગ્યો
 છે, અને તેથી જેમની બુદ્ધિ નિર્મલ થઈ છે તેઓ કેટલું
 બધું વિકટ કામ કરે છે, કે પ્રત્યક્ષ ભોગવાતા વૈભવને,
 તદ્દન નિઃસ્પૃહ થઈ, સદંતર છોડી દે છે. જ્યારે અમે જે
 સંપત્તિ ભૂતકાળમાં અમને મળી નથી, વર્તમાનકાળમાં જે
 અમારી પાસે નથી, અને ભવિષ્યકાળમાં મળશે જ એવી
 જેને વિષે ચોક્કસ સ્વાતરી નથી અને જેને ફક્ત વાસનામાં
 જ અમે પકડી રાખી છે, એવી કાલ્પનિક સંપત્તિનો
 માનસિક ત્યાગ કરવા પણ સમર્થ નથી.

૧૮. આ વિશાળ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી જે
 અમર્યાદ વસ્તુઓ છે, તેમાં એ વરાહ અને રાહુ એ બે જ
 ચમત્કારના વિષય તરીકે સહુથી ચઢી જાય છે. કારણ કે
 એકે (વરાહે) ઢૂંબેલી પૃથ્વીને પોતાના દાંતની અળી
 ઉપર ઉઠાવી લીધી, જ્યારે બીજો (રાહુ), કેવળ પોતાનું
 માથું જ બાકી રહેલું હોવા છતાં, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી

શત્રુને ગળી જાય છે, અને પછો ઉદારતાથી એને છોડી
પણ દે છે.

૯૯. હે ચિત્ત, તૈં ન તો પાતાલમાંથી બઢી રાજાને
છોડાવ્યો, ન દુનિયામાંથી મૃત્યુનો ક્ષય કર્યા. ચંદ્ર ઉપર
દેખાઈ આવતો મેલો ડાઘો તૈં ભૂસ્યો નથી અને લોકોના
વ્યાધિઓનો પણ સમૂલ ઉચ્છેદ તૈં કર્યો નથી. આ પૃથ્વીને
જરા ઝંચકીને, બિચારા શેષના માથા ઉપરનો ભાર પણ ક્ષણવાર
હલ્લો કર્યો નથી. ત્યારે સત્પુરુષોમાં પોતાની ગણના હોવાનું
વૃથા અભિમાન ધારણ કરતાં તને શરમ નથી આવતી ?

[આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી જરા અટપટી છે. છંદમાં
'ન' શબ્દ ન વેઠો એટલે છોડી દીધો લાગે છે. 'અભિમાન'
અને 'ગણના'ના સ્થાનનો પણ ગોટાલો થયો લાગે છે.]

૧૦૦. તે કાચવો જ સ્વરેસ્વર જન્મ્યો કહેવાય કે
જેણે આ વિશાલ પૃથ્વીનો ભાર ઝંચકવા પોતાની પીઠ
અર્પણ કરી. તે જ પ્રમાણે ધ્રુવનો જન્મ પણ ધન્ય સ્વરો કે
જેને આધારે તારાઓનું આલું જ્યોતિર્મંડલ નિયમ પ્રમાણે
ફર્યા કરે છે.

હવે ધ્રુવની જેમ ઉપર આકાશમાં કે કાચવાની જેમ
નીચે પાતાલમાં, જેઓ પારકાનું હિત કરી શકતા નથી
તેવાં બાકીનાં વધાં પ્રાણીઓ નકામી પાંચ ફૂટેલાં, ઉમરાના
ફલની અંદરનાં મગતરાં જેવાં કેવલ મરી જવા માટે જ

જન્મ લે છે. તેમને હાથે કોઈનું એહિક કે પારલૌકિક કલ્યાણ થતું નથી.

૧૦૧. [પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલપર્વતો બન્ને પ્રલયકાળ આવે ત્યારે ચઢે જ છે. પણ મહાત્માઓ આવી ક્ષુદ્રતા બતાવતા નથી. તેઓ તો જેમ સંકટ વધારે તેમ વધારે જ અડગ થવાના એમ સમજાવતાં કવિ કહે છે —]

હે જડમતે, વિપદ્કાળે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયેલો જોવા તું ઇચ્છતો હોય તો એ સ્વોદ્યા પ્રયાસ તું છોડી દે, આ મહાત્માઓ કોઈ તમારા ક્ષુદ્ર કુલપર્વત પણ નથી અને પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવે કે તરત પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ઉલટાવી દે છે.

૧૦૨. મિન્ન મિન્ન શાસ્ત્રોના અર્થની વિચારણા કરવાની જેની ચંચલતા શમી ગઈ છે, અનેકાનેક રસયુક્ત કાવ્યોનો આસ્વાદ લેવાનું જેનું કુતૂહલ ઓસરી ગયું છે, ન્યાય અને તર્કના અધ્યયનને લીધે ઉઠતી જેની અનેક શંકાઓ અને વિકલ્પોના વિસ્તારનો નિઃશેષપણે નિરાસ થયો છે, એવું મારું મન હવે ભગવાન શંકરને શરણ જવાને જ ઝાંખે છે.

૧૦૩. કોમલ કરુણાથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળા અમે, સર્વસ્વનું દાન આપીને, કોઈ પવિત્ર તપોવનમાં, શરદ્ઋતુના

પૂર્ણ ચંદ્રની ચાંદનીથી મનોહર થયેલી રાત્રીઓ, આ સંસારમાં વિધિની ઘટનાઓ કેવાં વિષમ પરિણામો ઉપજાવે છે તેનું સ્મરણ કરતાં, અને ભગવાન શંકરના ચરણમાં જ ચિત્તનું શરણ શોધતાં, પસાર કરીશું.

૧૦૪. વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણપઠન, અતિ વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો, તેમ જ — જેને જોરે સ્વર્ગ નામથી ઓઢાવાતા એક ગામડાની એકાદ ઝૂંપડીમાં નિવાસ કરવાનું મઠે એટલું જ જેનું પાઠ છે તેવા — યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડના વિસ્તારથી શું વઢવાનું હતું ? ભવબંધનોની દુઃખદાયી જાઢને બાઢી નાંચનાર અગ્નિ જેવું, અને સ્વાત્માનંદની પદવીમાં પ્રવેશ કરાવનાર એક સાધનને છોડી દેઈએ તો બાકી બધા વાણિયાવેડા છે.

૧૦૫. [વર્ણાશ્રમનાં ચિન્હો ધારણ નહીં કરેલાં હોવાથી, અને અલિપ્ત ભાવે પોતાની મસ્તીમાં ચાલતો દેખાવાથી, જેને વિષે લોકોના મનમાં કુતૂહલ જાગ્યું છે એવા યોગીઓની અનાસક્ત શાન્તિ વિષે કવિ લખે છે —]

આ ચાણ્ડાલ છે, કે બ્રાહ્મણ છે ? શૂદ્ર છે કે તપસ્વી છે ? સારાસાર તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવામાં કુશલ એવો કોઈ યોગીશ્વર તો આ નહીં હોય ? ઇત્યાદિ શંકાઓ મનમાં ઉઠવાથી લોકો જેને વિષે છૂટથી જાતજાતની વાતો કરે છે, એવા યોગીઓ કશા હર્ષ શોક વગર પોતાને રસ્તે ચાલ્યા જાય છે.

૧૦૬. કામવિકારના નેત્રરોગની અસરને લીધે જ્યારે અમારામાં અજ્ઞાન અને લંપટતા હતાં ત્યારે આખું જગત નારીમય છે એમ અમારી આંખોને લાગતું. પણ હવે જ્યારે સાર અને અસાર વચ્ચેનો ભેદ બતાવતું વિવેકરૂપી અંજન અમે આંજ્યું, ત્યારે સમત્વને પામેલી અમારી દૃષ્ટિ આ સમસ્ત ત્રૈલોક્યને બ્રહ્મમય લેખે છે.

૧૦૭. આ અનેક પ્રકારના ભોગો સ્વભાવે જ ક્ષણ-જીવી છે અને જિંદગી તો આવા ક્ષણભંગુર ભોગોનાં જ બનેલી હોય છે. ત્યારે, હે લોકો, તમે શા પ્રયોજનથી એમની પાછળ અટવાયા કરો છો ? બસ કરો આ બધી ધાંધલ.

અને જો અમારી વાત માનવા જેવી લાગે તો આશાની સેકડાં જાળનાં બન્ધનાં હઠાવતાં હઠાવતાં પ્રસન્નનિર્મલ બનેલા મનને સ્થિર કરો પોતાને સ્થાને. એ સ્થાન તો કામનાઓનો નાશ થવાથી જ હાથમાં આવી શકે છે.

૧૦૮. હે માતા પૃથ્વી, હે તાત વાયુ, હે મિત્ર તેજ, હે બાન્ધવ જલ અને હે માર્ગ આકાશ, તમને બધાંને હાથ જોડીને આ છેલ્લો નમસ્કાર કરું છું. તમારા સત્સંગને કારણે જે કોઈ સત્કર્મનો ઉદય થયો, તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા નિર્મલ જ્ઞાનને લીધે તમામ મોહનું જોર દૂર થયું છે, અને હવે હું પરબ્રહ્મમાં કાયમને માટે લીન થાઉં છું.

(હવે પાછા આવવાપણું અને તમારી વચ્ચે રહેવાપણું રહેતું નથી.)

પ્રકીર્ણ શ્લોકો

૧૦૯. પહાડની કોઈ શિલાને જ જેમણે પોતાનો શય્યા બનાવી છે, ગિરિગુહારૂપી ઘરથી જેમને સંતોષ છે, झाडોની છાલ એ જ જેમને માટે સંપૂર્ણ વસ્ત્ર છે, મૃગલાં અને પક્ષીઓ જેમને માટે પૂરતા મિત્રો છે, झाडનાં તાજાં રસદાર ફલોથી જ જેમનું ગુજરાન ચાલે છે, झरणાનું મધુર પાણી જ જેઓ ઉચિત પીણું ગણે છે અને જેમનો મનોવિનોદ વિદ્યારૂપી યુવતી સાથે જ ચાલે છે, એવા લોકો મારે મન તો પરમેશ્વર (બાદશાહ) છે; કેમકે એવા લોકો લોભમાં ફસાઈને, સેવક બનીને, કોઈની આગલ માથું નમાવતા નથી.

૧૧૦. આ દુનિયાદારીની જિંદગીથી હું તો કશું કુશલ જોતો નથી. આમાં કરેલાં શુભ કર્મોના ફલનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને તો ભય જ ઊપજે છે. કેમકે લાંબા વસ્ત્રથી સેવેલા વિષયોને પુણ્યના મોટા પ્રવાહનું સિંચન મળે કે તેઓ એવા તો મોટા થઈ જાય છે કે વિષયોને સેવનારને અંત સંકટમાં જ નાખે છે.

૧૧૧. રોજ ને રોજ સૂરજના આથમવાથી અને ઊગવાથી આવરદા ઘટતી જ જાય છે, અને છતાં અનેક જાતનાં કાર્યોના ભારને લીધે બોજારૂપ થયેલા વ્યવસાયોમાં

વસ્ત તો જાણ્યામાં પળ નથી આવતો. તેમ જ જગતમાં જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ રોજ ને રોજ જોયા છતાં મનમાં ત્રાસ ઝપજતો નથી.

ખરેખર, પ્રમાદરૂપી મોહમયી મદિરાનું પાન કરીને જગત ઉન્મત્ત બન્યું છે.

૧૧૨. [દુનિયાના અનેક કવિઓએ મનુષ્યજીવનને નાટક સાથે સરખાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ પળ સંસારને રંગભૂમિ કલ્પી માણસ એમાં નટની પેટે કેવી કેવી ભૂમિકા ધારણ કરે છે એ વર્ણવે છે —]

ઘડી માટે બાલક બન્યા પછી બીજી ઘડી માટે એ વિલાસકીડામાં ચતુર એવો યુવાન બને છે. ઘડી માટે ધનશૂન્ય ગરીબ બને છે તો બીજી ઘડી માટે એ વૈભવને શિખરે પહોંચે છે. આમ નટની પેટે નાટક ભજવતો ભજવતો ઘરડો થઈ, અન્તે બધાં ગાત્રો જીર્ણ થયાં છે અને મોઢા ઉપર કરચલીઓ છવાઈ છે એવા વેશમાં માણસ યમપુરી નામના નાટકના પડદા પાછલ અલોપ થઈ જાય છે.

૧૧૩. હે પ્રિય મિત્ર, કોઈ કસાયેલો કુંભાર મજબૂત હાથે માટીનો લોચો બનાવે તેમ, દુષ્ટ વિધિ આપણા મનનો લોચો બનાવી તેને ચિંતાના ચાક પર ચડાવે છે અને વિપત્તિરૂપી દળડાના ઉપરાઉપરી આઘાતોનો પરિચય કરાવી ચક્કર ચક્કર ફેરવે છે. ખબર નથી પડતી કે આમાંથી કેવો ઘાટ ઘડવાની એની દાનત છે.

૧૧૪. માણસની પ્રતિષ્ઠા કરમાઈ જાય, સંપત્તિ ઘટી જાય, યાચકો આશાએ આવીને खाली हाथે પાછા જવા માંડે, સગાંવહાલાંઓની સંख्या ઓસરી જાય, આશ્રિતો ત્યાગ કરી જતા રહે અને જુવાની પણ ધીમે ધીમે નાશ પામી જાય, એટલે હાથા માણસ માટે એ જ ઉચિત ગણાય કે એણે જાહનવીના પાળીથી પુનિત થયેલા સ્વડકોવાળા પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલયમાં જઈને કોઈ સ્ત્રીની વાજુમાં, એકાંત સુંદર ગુફામાં કે લતાકુંજમાં વાસો કરી લેવો.

૧૧૫. પૂરવી મુશ્કેલ એવી આ પેટની સ્વાઈ, ઇષ્ટ એવાં માનઆવરૂની ગાંઠને ઢીલી કરવામાં કુશલ છે; શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોના સમૂહરૂપી પદ્મોને સંકોચાવનારી જાણે પૂનમની ચાંદની છે; અથવા લજ્જારૂપી વેલાની જાહોજલાલી કાપી નાંચનારી કુહાડી છે. એ સ્વાઈ માણસને નચાવી નચાવી કેવો ફજેત કરે છે !

૧૧૬. [જેવું પાત્ર તેવું પરિણામ, એ સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરતાં કવિ કહે છે —]

જે જ્ઞાન સજ્જનોને માટે અભિમાન અને મદ આદિ દુર્ગુણોનું નાશક હોય છે, એ જ કેટલાક લોકોને (દુર્જનોને) માટે મદ અને અભિમાનને પોષક બને છે.

એકાંતનું સ્થાન સંયમી લોકોને માટે મુક્તિનું સાધન ગણાય છે જ્યારે એ જ જગ્યા કામવિહ્વલ લોકોને માટે વિકારોને અત્યંત ઉત્તેજિત કરનારી નીવડે છે.

૧૧૭. હાથી કે મૂંડ જેવા જવરદસ્ત પ્રાણીઓનું માંસ
આરોગનાર બલવાન સિંહ વરસમાં એકાદ વાર જ સંગ કરે
છે. જ્યારે કઠણ મરડિયા खाईને જીવનારું કબૂતર રોજ ને
રોજ કામાસક્ત થાય છે; કહો, આનું કારણ શું હશે ?
દૂબઝાને હવસ વધારે !

૧૧૮. મુકાઈને જે હાડપિંજર થયો છે, એક આંખ
જવાથી જે કાળો વન્યો છે, પગે જે લંગડો છે, જેના
કાન ગઝી ગયા છે, જેને પૂંછડી રહી નથી, વ્રણોને
કારણે જે પરથી खरडायેલો છે, જીવડાઓનાં સેંકડો
ગૂંચઝાંથી જેનું શરીર खदવંદ છે, મૂંચથી જે લેવાઈ ગયો
છે, અને જેના ગઝામાં હાંડલીનો કાંઠલો ભરાયો છે, એવો
ઘરડો કૂતરો પણ કૂતરીનાં પાછઝ પાછઝ ફર્યા જ
કરે છે.

અરેરે ! કામદેવ મરેલાને પણ માર્યા વગર રહેતો નથી.

૧૧૯. રમણીનાં કટાક્ષરૂપી બાળ જેને ઘાયલ કરતાં
નથી, ક્રોધાગ્નિનો તાપ જેના હૈયાને બાઝતો નથી, અને
જુદા જુદા વિષયો જેને પોતાના લોભપાશથી રેંચી શકતા
નથી, એવો બુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ આ આખા ત્રિલોક્યને
જીતી જાય છે.

(કામ, ક્રોધ, લોભ, એ ત્રિતયને જે જીતે તે ત્રિલોકીને
જીતે)

सूक्तिसुधा

पृ. ५६. लोकहृदयने जीते एवी कविता रचवानी शक्ति होय तो पछी राजसत्ता भोगववानी जरूर शी ?

॥ जो विनय के लाजलज्जा होय तो आभूषण वगर शं नडवानुं हतुं ?

॥ चाडी खावानी एक हलकाई होय तो बीजां पापोनी शी जरूर ?

॥ जो पासे दुर्जनो होय तो शं सर्पा पण जोईए खरा ?

॥ माणसमां जो क्षमा होय तो आत्मरक्षण माटे कवच के बहतरनी शी जरूर ?

॥ मन साफ होय तो तीर्थसेवननी गरज शी ?

॥ अपकीर्ति फेलाया पछी मृत्युनुं शं प्रयोजन ?
अपकीर्ति ज माणस माटे मोत समान छे.

॥ दायादो (न्यातीला) होय तो पछी दावानळनी शी जरूर ?

॥ सत्य साध्युं होय तो तप साधवानी शी जरूर ?
सत्य ज परम तप छे.

¶ શરીર ધારણ કરીને ચાર યુગ જેટલી લાંબી
આવરદા ભોગવી તોયે તેથી શું વઢ્યું ?

પૃ. ૬૭. એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેને બીજી કોઈ
વસ્તુનો ઉપદ્રવ નથી ?

¶ ઘર બઢી ઝૂઠયે કૂવો खોદવા માંડવું એ વઢી
પ્રવૃત્તિ કેવી ?

¶ નિપુણતા કોને કહેવી ? સદાચારના આદર્શો
પ્રત્યેનો અનુરાગ એ જ નિપુણતા છે.

¶ હાનિ કઈ કહેવાય ? વચ્ચત વેડફી નાચવો
કે તક खોई બેસવું એ જ હાનિ છે.

¶ રાજત્વ શામાં રહેલું છે ? પોતાના હુકમનું પાલન
કરાવવાના સામર્થ્યમાં.

¶ શૂર કોણ ? પોતાની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખી શકતો
હોય તેવો માણસ.

¶ સેવાશુશ્રૂષા કરો વિદ્વાનોની.

¶ ગર્વને ત્યજી દો.

¶ સન્માન્ય લોકોની આમન્યા રાખો.

¶ દીન દુઃખિયાઓ ઉપર દયા કરો.

¶ પોતાના ગુણોને ઉઘાડા પાડો મા; તેનાં વળગાં
પૂંકો મા.

પૃ. ૬૮. પોતાના દ્વેષીઓનાં પળ મન રાખો.

❧ પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાખીશ મા.

❧ મોહને યંચેરી કાઢો.

❧ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો — ચિત્તને સ્થિર રાખો.

❧ હે ચિત્ત, હવે તો તું પ્રસન્ન થા !

❧ વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

❧ પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર — સ્વજનની ગરજ સારે છે.

❧ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મૌનમાં જ છે.

મૌન એ જ મૂર્ખાઓનો યાસ અલંકાર છે.

❧ કવિઓ તો વિત્ત વિના પણ વૈભવશાળી હોય છે.

❧ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસડ નથી.

❧ વિદ્યાવિહોળો માણસ તો નર્યો પશુ જ છે.

પૃ. ૬૯. ‘કોઈનું મળું કરવું અને છતાં એની કશી વાત ન કરવી’ એ માણસની યાનદાની બતાવે છે.

❧ ઉદ્યમ જેવો કોઈ હિતૈષી નથી.

❧ શીલ — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું આભૂષણ છે.

❧ વૈભવની શોભા સૌજન્યમાં છે.

❧ वाणीनो संयम ए शूरतानुं आभूषण छे.

❧ धैर्यशील पुरुषो पोते निश्चित करेली वस्तु प्राप्त कर्या विना थंभी जता नथी.

❧ धैर्यशील डाह्या माणसो न्यायना मार्गथी एक डगलुं पण आडे जता नथी.

❧ जेने जेने जुए तेनी तेनी आगळ दीन वचन काढीश नहि.

❧ माणस विवेकथी चळयो के तनुं अनेक रीते पतन थवानुं ज.

❧ दुर्बळ लोको नथी विषयोનો उपभोग लई शकता के नथी तमनो सदंतर त्याग करी शकता.

❧ गांफल के दुष्ट मंत्री राखीने राजा नाश पामे छे.

पृ. ६०. वाणीनी सच्चाई ए ज मोटामां मोटुं आभूषण छे.

❧ तेजस्वीपणुं माणसनी उमर उपर आधार नथी राखतुं.

❧ बळवान काळ बधानो संहार करे छे, कोईने पण छोडतो नथी.

❧ ते सर्वसंहारक काळने नमस्कार हजो.

❧ ससलानुं शींगडुं कोई कोईने आपी शकतुं नथी. केमके तेनी मुद्दल हस्ती ज होती नथी.

- ❧ સજ્જનો સમૃદ્ધિ આવતાં પળ ઉદ્ધત બનતા નથી.
- ❧ સંકટમાં કે સુખમાં જે સરખી રીતે આપણી સાથે વર્તે છે તે જ મિત્ર કહેવાય.
- ❧ હૃદયનો ભાવ નિર્મલ રાખવો.
- ❧ સંકટ સમયે માથું ઝૂંચું રાખવું.
- ❧ દુર્જનોની ઉદ્ધતાઈ સહન કરવાનું મને મન જ થતું નથી.
- ❧ સજ્જનોના આચરણની ભવ્યતા ચકિત કરે એવી હોય છે.

પૃ. ૬૧. હે માનવીઓ, કહો તો સ્વરા, આ સંસારમાં તમને જરા સરખું પળ સુખ જડ્યું છે ?

- ❧ ભોગ સાથે રોગનો ભય રહેલો જ છે.
- ❧ ગુણીજનોને અદેશ દુષ્ટોથી ડરવાપણું રહે છે.
- ❧ સંપત્તિને રાજાનો ભય હોય છે.
- ❧ શાસ્ત્રની વાતમાં વાદનો (પક્ષાપક્ષીનો) ભય હોય છે.
- ❧ જન્મ તો મરણે સૂંઘી જ રાહ્યા છે.
- ❧ સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિને માથે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.
- ❧ કેવું વિચિત્ર, કે મોહને લીધે અમને શરમ પળ નથી આવતી.

॥ આ ભયભરી દુનિયામાં કેવલ વૈરાગ્યને જ કશાનો ભય નથી.

॥ આપણી તૃષ્ણા નથી ઘસાઈ ગઈ, પણ આપણે જ ઘસાઈ ગયા છીએ.

॥ જેની તૃષ્ણા વિશાલ છે તે જ દરિદ્રી ગણાવો જોઈએ.

પૃ. ૬૨. અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃસ્પૃહ છીએ.

॥ ધરતીની પથારી સાંકડી ન હોય.

॥ સંસાર નશ્વર જાણીને સન્તોષ વનનો આશ્રય લીધો.

॥ શ્વેતર પૃથિવી જ સુંદર પથારી છે.

॥ આપણા વાહુ પૂરતું ડાકું છે.

॥ એકલો યોગી જ સ્વસ્થ ચિત્તે રહે છે.

॥ જિંદગી તો મોજાના જેવી ચંચલ છે.

॥ વધા પદાર્થો ચંચલ કે નશ્વર છે; કેવલ એક ધર્મ જ નિશ્ચલ છે.

॥ મનને ફરી ફરી સમજાવવું કે આ વિશ્વ તો કેવલ ઘાસનો ઢગલો જ છે.

॥ જલ-તરંગના જેવી પોતાની અસ્થિર અવસ્થાનો ત્યાગ કર.

॥ પરબ્રહ્મમાં લીન થાઉં છું.

॥ મારી વચનચાતુરી મારી અંદર જ સુકાઈ ગઈ છે.

મૌલિકાઝલિ

પૃ. ૬૨. ટેકીલો માણસ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડતાં સુખ આવે કે દુઃખ આવે તેની પરવા કરતાં નથી.

❧ સજ્જનો પોતાની મેલે જ પારકાના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે.

❧ સેવાધર્મ તો ભલભલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન-વિષમ હોય છે.

❧ જેમણે દીન થઈને કાંઈની આગલ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું નથી તેઓ વાદશાહો છે એમ હું માનું છું.

❧ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તે કઢી શકાતું નથી.

❧ જે चीज કેવલ રંગનું નિવારણ છે તે જાણે સુખ જ છે એવો અવઝો હ્યાલ માણસ બાંધે છે !

❧ પ્રમાદરૂપી મદિરા પીને આંખું જગત જાણે ઉન્મત્ત બન્યું છે !

❧ નીચ માણસની દૃષ્ટિ જેના પર પડી તેવો કયો માણસ સુખી રહી શકવાનો હતો ?

❧ क्षુદ્ર प्राणी पोते संघरेली के अपनावेली वस्तु केटली तुच्छ छे एनो ख्याल करी ज शक्तो नथी.

❧ माणस विवेकभ्रष्ट थयो के तेनुं सेंकडो रीते पतन थयुं ज जाणवुं.

❧ घुवडने दिवसे देखातुं नथी तो तेमां सूर्यनो शो दोष ?

पृ. ६६. मोंघामूलां रत्नोनी किंमत ओछी आंकनार नादान रत्नपारखुओं ज निंदाने पात्र बने छे, नहि के रत्नो.

❧ वसंतऋतु बेसतां छतां केरडाना झाडने एके पांइहुं न आवे तो तेमां वसंतनो कई दोष खरो ?

❧ ज्यां लक्ष्मी हांय त्यां आपत्तिआंनो जाणे राफडो फाटयो होय तेम ते आव्या ज करवानी.

❧ प्राणीओनां सोगटां बनावीने आ जगतना पट उपर भगवान काळ भगवती काळी जोडे सारीपाटनी रमत रमे छे.

❧ निरंकुश विधिए एवी कई वस्तु सरजी छे के जे चिरकाळ टकी रही छे ?

❧ कयो टेकीलो माणस पोताना बळ्या पेटने काजे 'मने कईक आपो' एवा शब्दो मोढामांथी काढे ?

❧ ગમે તેવા સંકટમાં પડ્યા હોય તોપણ માણસો પોતાની યોગ્યતાને અનુરૂપ એવાં જ ફલ ઇચ્છે છે.

❧ માનીઓનો અગ્રેસર એવો સિંહ, ક્ષીણ થયો હોય તોયે, અન્ય જનાવરોની પેટે કદી સૂકું ઘાસ ઝાણે ધરો ?

❧ પોતાને આહુતિ યજ્ઞવાવનાર હોતાને પણ અગ્નિ અડતાવેંત યાજ્ઞવાનો જ.

❧ ગુણવાનોનો એવો કયો ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ અવળી રીતે વર્ણવી વચાંડ્યો નથી ?

❧ કોઈ પણ વસ્તુ મહત્ત્વની ગણાય છે કે નહીં, તે માણસની અવસ્થા, ગરજ કે પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે.

પૃ. ૬૭. સંસ્કારસંપન્ન વાણી માણસે કેલવેલી હોય તો તે જ એકલી તેને સારી રીતે શોભાવે છે.

❧ જેમ કમઝળા તંતુઓ હાથીઓને રોકી શકતા નથી, તેમ તણખલા જેવી તુચ્છ ધનલક્ષ્મી પંડિતોને બંધનકારક થઈ શકતી નથી.

❧ મહાત્માઓના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી હોતી.

❧ કલ્પનો અંત આવતાં પણ વિદ્યા નામનું અન્તર્ધન નાશ પામતું નથી.

❧ અમિને ઝંધો વાઢ્યો હોય તોપણ એની જ્વાઢા કઢી નીચે જતી નથી; તે તો ઉપર જ જવાની.

પૃ. ૬ૢ. પરાર્થને જ જે સ્વાથ માને છે એવો પુરુષ જ સજ્જનોનો અગ્રેસર હોઈ શકે છે.

❧ આ કર્મભૂમિમાં આવ્યા છતાં જે માણસ તપાચરણ કરતો નથી તે યરેચ્ચર અભાગિયો છે.

❧ જો અમને જોઈને તું મોઢું ફરવતો હોય તો જાણજે કે અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃસ્પૃહ છોએ—અમને તારી કશી પઢી નથી.

❧ હે મિત્ર, આ ઢુનિયામાં ઢાઢ્યા માણસ માટે તપ સિવાય વીજી શ્રેયસ્કર (કલ્યાણકારક) વસ્તુ નથી.

❧ માણસની આ ઢુનિયામાં વઢી જ વસ્તુઓને માથે ભય ઝણમે છે. કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને કશાનો ઢર નથી.

❧ વૈરાગ્ય કે ઉપશાન્તિમાં જેમનું ચિત્ત ચોંટેલું છે તેવાઓને માટે ઘર કે વન સરણું જ છે.

❧ જ્ઞાનનો ઢીપ એવો શંકર યોગીઓના અંતઃકરણરૂપ ઘરમાં પ્રકાશમાન વિરાજે છે.

❧ જે માણસ સાહિત્ય-સંગીત-કે કઢા-વિહોણો છે, તેને શીંગઢા-પૂંછઢા વિનાનો સાક્ષાત પશુ જ જાણવો.

❧ ફક્ત સજ્જનોની પ્રતિભા જ અમર્યાદ હોઈ સર્વેત્ર વિજય પામે છે.

❧ સજ્જનોની બાબતમાં જ્ઞાન તેમના અહંકાર અને મિથ્યાભિમાન આદિ દોષોનું વિનાશક બને છે; જ્યારે કેટલાકની બાબતમાં તે જ જ્ઞાન તે દુર્ગુણો અને મિથ્યા-ભિમાન ઉત્પન્ન કરનારું કારણ બને છે.

❧ દેવો અને પિતરો એનું અમૃત પી જવાથી જેની એકાદ જ કલા વાકી છે એવો ચન્દ્ર, શરદ ઋતુમાં જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવી નદીઓ, તેમ જ માગવા આવનાર યાચકોને દાન કરવાથી જેમનું ધન સ્વલાસ થયું છે એવા માણસો પોતાની કૃશતાને (ક્ષીણતાને) લીધે જ શોભે છે.

❧ જુઓને, કે કૂવામાંથી હોય કે સાગરમાંથી, ઘડો તો સરખું જ પાણી લઈ શકે છે.

❧ માટે વાપુ, ધીરજ રાખ, પૈસાદાર લોકો આગળ વૃથા પામરતા બતાવીશ નહિ.

પૃ. ૬૯. બધાની આશાઓ પૂર્ણ કરનાર – બધી દિશાઓ ભરી દેનાર – મેઘ રોજ ને રોજ વરસે તોયે ટેકીલા ચાતકના મોઢામાં તો પાણીનાં બે ત્રણ સૂક્ષ્મ ટીપાં જ પડવાનાં.

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય વગેરે વિષયો પળ રસહીન બને છે તેવો એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય ભોગ છે કે જે શાશ્વત ટકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોજાં, પરપોંટા, વીજળીના ઝલકારા, પ્રમદાઓ, અગ્નિની જ્વાળાઓ, સર્પો તેમ જ નદીના પ્રવાહો — એ વધા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખે છે એવાઓની પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વત્તા અગાઉ વપરાતી; તે હવે વચ્ચે જતાં વિષયી જનોને ભોગવિલાસનાં જુદાં જુદાં સાધનો મેળવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ બચાવવાની જ જેમને પડી છે એવા કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગળ શિર ઝુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમંડની ગરમી શાથી આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે ભલે દરિદ્રી કહેવાઓ, મનમાં તૃપ્તિ ઊપજ્યા પછી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

सद्बोधशतकम् आवेलां वृत्तो

संस्कृत छंदःशास्त्रमां पद्यना के छन्दना बे प्रकार कथा छे: १. वृत्त, २. जाति. वृत्तनुं बंधारण श्लोकना चरणमां आवता अक्षरोनी निश्चित संख्या तथा दरेक अक्षरना गुरुलघुत्वने धोरणे रचायेलुं होय छे; ज्यारे जातिनुं बंधारण दरेक चरणमां कुल केटली मात्रा होय ते उपर आधार राखे छे.

वृत्तमां आवता अक्षरोना गुरुलघुत्वनों क्रम दर्शविवानी सगवड माटे वृत्तना चरणना गण कल्पेला छे. दरेक गणमां त्रण त्रण अक्षर होय छे. एवा गण आठ छे. गणनुं बंधारण गुरुलघु अक्षर उपर आधार राखे छे. अक्षर 'एक स्वरनों' के 'स्वर साथे एक के बंधारे व्यंजननों' बनेलो होय छे. लघु के गुरु अक्षर तमांना ह्रस्व के दीर्घ स्वर उपर आधार राखे छे.

अ, इ, उ, ऋ, एटला स्वरो ह्रस्व छे. बाकीना बधा स्वरो दीर्घ गणाय छे. कोई पण अक्षरनुं गुरुलघुत्व तमां आवता स्वर उपर आधार राखे छे. ह्रस्व स्वरवाळो अक्षर लघु गणाय छे तम ज दीर्घ स्वरवाळो अक्षर गुरु कहेवाय छे.

पण जो कोई लघु अक्षर पछी अनुस्वार, विसर्ग, के जोडाक्षर आवे तो ते अक्षर सामान्यपणे गुरु बने

છે. શ્લોકના ચરણને અન્તે આવતો લઘુ અક્ષર ઘૃત્ણની આવશ્યકતા હોય તો ગુરુ પળ બની શકે છે.

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

લઘુગુરુનાં ચિહ્નો દ્વારા ગળો નીચે મુજબ બતાવી શકાય. લઘુ માટે √ ચિહ્ન તથા ગુરુ માટે - ચિહ્ન વપરાય છે. ંવી જ રીતે લઘુ અક્ષર બતાવવા માટે લ (√) અને ગુરુ અક્ષર બતાવવા માટે ગ (-) ચિહ્ન વપરાય છે.

ય	√	-	-	ભ	-	√	√
ર	-	√	-	જ	√	-	√
ત	-	-	√	સ	√	√	-
મ	-	-	-	ગ	-		
ન		√	√	લ	√		

દરેક ગળમાં લઘુ ગુરુ અક્ષર કયા ક્રમે આવે છે તે સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય તેટલા માટે નીચેની કારિકા ઉપયોગી થશે.

आदिमध्यावसानेषु य-र-ता यान्ति लाघवम् ।

भ-ज-सा गौरवं यान्ति म-नौ तु गुरुलाघवम् ॥

માત્રાને હિસાબે હ્રસ્વ સ્વરની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા તથા પ્લુતની ૩ કે તેથી વધારે માત્રા ગળાય છે.

ચરણમાં જ્યાં સાસ લેવા થોમવા જેવું હોય છે તે સ્થાનને યતિ કહે છે. ચરણમાં કેટલા અક્ષર પછી યતિ

આવે છે તે સંખ્યા પૌરાણિક નામોથી બતાવવાનો રિવાજ છે. જેમ કે :

ગુણ	= ૩	ગ્રહ	= ૯
અમ્બુધિ, વેદ	= ૪	રુદ્ર	= ૧૧
રસ	= ૬	સૂર્ય	= ૧૨
નગ, લોક, મુનિ, હય	= ૭	સૂર્યાશ્વ	= ૧૨.૭
વસુ, ભોગી	= ૮		

સદ્બોધશતકમાં આવેલાં વૃત્તોની રચનાની માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે.

દરેક વૃત્તમાં અક્ષરોના ગણ કયા ક્રમમાં આવે છે તે બતાવી, પછી યતિ ક્યાં આવે છે તે કૌંસમાં આંકડા દ્વારા બતાવ્યું છે.

અનુષ્ટુપ—આ વૃત્તના દરેક ચરણમાં આઠ અક્ષર હોય છે. એની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

શ્લોકેષ્ઠં ગુરુ જ્ઞેયં; સર્વત્ર લઘુ પञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं; दीर्घमन्ययोः ॥

શ્લોકના દરેક ચરણમાં છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ તથા પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે; બીજા અને ચોથા ચરણનો સાતમો અક્ષર લઘુ તથા બાકીના એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે. બાકીના અક્ષરો માટે કોઈ ખાસ નિયમ નથી.

अभ्यासीओ माटे अनुष्टुपनी नीचेनी विशेष व्याख्या
उपयोगी थशे :

आद्यन्तवक्षरौ त्यक्त्वा गणयंद्वै षडक्षरान् ।
चरणे विषमे वज्र्यौ नसौ भो प्रथमे गणे ॥
समे तु नसरा वज्र्या गणे प्रथम एव ते
अनिवार्यः समे पादे द्वितीये जगणो गणे ।
विषमे तु जतौ वज्र्यौ पादमध्ये न विश्रमः ॥

उपजाति — ना चरणमां ११-११ अक्षरो होय
छे. इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा वृत्तोनुं मिश्रण थईने आ
वृत्त बने छे.

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः ५.६
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥
त त ज ग ग । ज त ज ग ग
(५.६) (५.६)

शालिनी — ११ अक्षरी चरण छे.
मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः ।
म त त ग ग (४.७)

द्रुतविलंबित — १२ अक्षरी चरण छे.
द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।
न भ भ र (४.८ अथवा ४.४.४)

वंशस्थ — १२ अक्षरी चरण છે.

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

ज त ज र (५.७)

वसन्ततिलका — १४ अक्षरी चरण છે.

उक्ता वसंततिलका तभजाजगौगः ।

त भ ज ज ग ग (८.६)

मालिनी — १५ अक्षरी चरण છે.

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

न न म य य (८.७)

पृथ्वी — १७ अक्षरी चरण છે.

जसौ जसयला वसु-ग्रह-यतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

ज स ज स य ल ग (८.९)

मन्दाक्रान्ता — १७ अक्षरी चरण છે.

मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।

म भ न त त ग ग (४.६.७)

शिखरिणी — १७ अक्षरी चरण છે.

रसरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।

य म न स भ ल ग (६.११)

हरिणी — १७ अक्षरी चरण છે.

नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।

न स म र स ल ग (६.४.७)

શાર્દૂલવિક્રીડિત — ૧૯ અક્ષરી ચરણ છે.

સૂર્યાશ્વિર્યદિ મઃ સર્જૌ સતતગાઃ શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ ।

મ સ જ સ ત ત ગ (૧૨.૭)

સ્રગ્ધરા — ૨૧ અક્ષરી ચરણ છે.

મ્રમ્નૈર્યાનાં ત્રયેણ ત્રિ-મુનિ-યતિ-યુતા સ્રગ્ધરા કીર્તિતેયમ્ ।

મ ર મ ન ય ય ય (૭.૭.૭)

આર્યા — આ માત્રાવૃત્ત છે. એનું બંધારણ ચરણની કુલ માત્રાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

યસ્યાઃ પાદે પ્રથમે દ્વાદશ માત્રાસ્તથા તૃતીયેઽપિ ।

અષ્ટાદશ દ્વિતીયે ચતુર્થકે પચ્ચદશ સાઽઽર્યા ॥

(૧૨.૧૮; ૧૨.૧૫)

બીજી લીટી પહેલી લીટી જેવી જ ત્રીસ માત્રાની લાંબી હોય તો તે માત્રાવૃત્તને આર્યા ન કહેતાં **ગીતિ** કહે છે.

श्लोकोनी सूचि

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अकरुणत्वमकारणं	२०	उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	१९
अकिञ्चनस्य	२४	उदन्वच्छन्ना भूः	२८
अजानन्दाहात्म्यं	३६	एते सत्पुरुषाः	२८
अज्ञः सुखमाराध्यः	१५	ऐश्वर्यस्य विभूषणं	२३
अधिगतपरमार्थान्	३२	कदर्थितस्यापि हि	१०
अभिमुखनिहतस्य	२२	करे श्लाघ्यस्त्यागः	२१
अभिमतमहामानं	५२	कर्मायत्तं फलं	४४
अभुक्तायां यस्यां	३७	कान्ताकटाक्षविशिखा	५४
अमीषां प्राणानां	३९	किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	४२
अम्भोजिनीवनं	१७	किं कूर्मस्य भरव्यथा	२७
अवश्यं यातारः	४३	किं तेन हेमगिरिणा	२९
अहौ वा हारे वा	४३	किं वेदैः स्मृतिभिः	४९
आज्ञा कीर्तिः पालनं	८	कृमिकुलचित्तं	३०
आदित्यस्य गतागतैः	५१	कृशः काणः खञ्जः	५३
आरम्भगुर्वी क्षयिणी	२०	केयूरा न विभूषयन्ति	१३
आलस्यं हि मनुष्याणां	३	को न याति वशं	४
इतः स्वपिति केशवः	२८	क्वचिद् भूमौ शायी	२१
इत्येतस्मिन् वा	४६	क्वचिद्वीणावाद्यं	४०

क्षणं बालो भूत्वा	५१	दानं भोगो नाशः	४
क्षान्तं न क्षमया	४५	दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं	१३
क्षान्तिश्चेदनलेन	३४	दीना दीनमुखैः	४५
क्षीरेणात्मगतोदकाय	१८	दुर्जनः परिहर्तव्यो	८
क्षुक्षामोऽपि जरां	२६	धन्यानां गिरिकन्दरे	४३
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः	२६	न कश्चित् चण्ड"	१५
खलोल्लापाः सोढाः	४५	नमस्यामो देवान्	४४
गङ्गातरङ्गहिमं	३८	न संसारोत्पन्नं	५१
गङ्गातीरे हिमगिरिं	४२	नम्रत्वेनोन्नमन्तः	२७
गुणवदगुणवद्वा	२२	नायं ते समयो	३५
चला लक्ष्मीः चलाः	१४	निन्दन्तु नीतिनिपुणाः	८
चाण्डालः किमयं	४९	पद्माकरं दिनकरो	२१
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	१०	परिचरितव्याः सन्तः	५
जाड्यं धियो हरति	२२	परिवर्तिनि संसारे	६
जाड्यं ह्रीमति गण्यते	३२	परेषां चेतांसि	३९
जातः कूर्मः स एकः	४७	पातालमाविशसि	२४
ज्ञानं सतां मानं	५३	पातालान्न विमोचितो	४७
तपस्यन्तः सन्तः	४०	पातितोऽपि कराघातैः	१०
तानीन्द्रियाणि	३१	पापान्निवारयति	९
तुङ्गं वेश्म	४१	प्रदानं प्रच्छन्नं	२५
तृष्णां छिन्धि	१६	प्रशान्तशास्त्रार्थं	४८
त्वमेव चातकाधार	१८	प्रसह्य मणिमुद्धरेत्	३१
त्वं राजा वयमं	३७	प्राणाघातान्निवृत्तिः	३३
ददतु ददतु गालीः	१७	प्रायः कन्दुकपातेन	१०

प्रारभ्यते न खलु	७	यद् वषट्त्रं मुहुं	४१
प्रियसख विपद्	५२	यावत्स्वस्थमिदं	३६
प्रिया न्याय्या वृत्तिः	२५	या साधूंश्च खलान्	३४
फलमलमशनाय	३६	यूयं वयं वयं यूयं	४
बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः	१४	येनैवाम्बरखण्डेन	५
ब्रह्मज्ञानविवेकिनो	४६	येषां न विद्या	३
ब्रह्मा येन कुलालं	४४	ये संतोषसुखप्रबुद्धं	३०
ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं	३८	रक्तत्वं कमलानां	१५१
भवन्ति नम्रास्तरवः	९	रत्नैर्महाहैः	७
भोगा न भुक्ताः	६	राजन् दुधुक्षसि	१७
भोगा भङ्गुरवृत्तयो	५०	रे रे चातक	१४
भ्रान्तं देशमनेकं	३५	लज्जागुणौघजननी	२७
मनसि वचसि काये	२६	लभेत सिकतासु	३१
मातर्मेदिनि तात	५०	लांगूलचालनमधः	७
माने म्लायति	५२	लाभश्चेदगुणेन	१६
मालतीकुसुमस्यैव	६	वने रणे शत्रुं	३४
मृगमीनसज्जनानां	५	वयमिह परितुष्टाः	१४
मृत्पिण्डो जलरेखया	३८	वरं पक्षच्छेदः	२९
मौनान्मूकः	२४	वरं पर्वतदुर्गेषु	६
यत्रानेके क्वचिदपि	३५	वहति भुवनश्रेणीं	२५
यदचेतनोऽपि	१९	बहिस्तस्य जलायते	२३
यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं	१५	वितीर्णो सर्वस्वे	४८
यदासीदज्ञानं	४९	विद्या नाम नरस्य	१३
यदि नाम दैवगत्या	१९	विपदि धैर्यम्	२०

विपुलहृदयैः धन्यैः	३७	संपत्सु महतां चित्तं	८
विरम विरसायासाद	४८	समारम्भाः भग्नाः	४०
व्याघ्रीव तिष्ठति	२३	साहित्यसंगीतकलाविहीनं	३
व्यालं बालमृणालं	३०	सिंहः शिशुरपि	१९
शास्त्रोपस्कृतशब्दं	३२	सिंहो बली	५३
शय्या शैलशिला	५०	स्थाल्यां वैद्वयेमय्यां	२९
श्रोत्रं श्रुतेनैव	९	स्वल्पं स्नायुवसां	३९
संतप्तायसि संस्थितस्य	१८	हतुर्याति न गोचरं	३३

काका कालेलकरनां पुस्तको

कालेलकरना लेखो	३—०—०
जीवननो आनंद	१—८—०
जीवनभारती	२—८—०
जीवनसंस्कृति	२—८—०
हिमालयनो प्रवास (टिप्पण साथे)	१—०—०
ब्रह्मदेशनो प्रवास	०—३—०
स्मरणयात्रा	१—८—०
जीवता तहेवारो	०—१२—०
लोकमाता	०—६—०
ओतराती दीवालो	०—६—०
जीवनविकास	बीजी आवृत्ति छपाशे.

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद

